

**ДЭЛХИЙН УЛС ОРНУУДЫН ХУУЛЬ ТОГТООХ ДЭЭД БАЙГУУЛЛАГЫН
СОНГУУЛИЙН ТОГТОЛЦОО**

(Тойм судалгаа)

Д.Халиун

АГУУЛГА

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

**ДЭЛХИЙН УЛС ОРНУУДЫН ХУУЛЬ ТОГТООХ ДЭЭД БАЙГУУЛЛАГЫН СОНГУУЛИЙН
ТОГТОЛЦОО**

1.ТҮҮХЭН ЭХ СУРВАЛЖ

- 1.1.БНМАУ-ын Ардын Их Хурлын сонгуулийн тойм
- 1.2.Үндсэн хуулийг шинэчлэх болсон хүчин зүйлүүд (1992 оны Монгол Улсын Үндсэн хуулийг хэлэлцэх үеийн санал)
- 1.3.Өнөөгийн нөхцөл байдал буюу 2019 онд Үндсэн хуульд оруулсан нэмэлт, өөрчлөлт
- 1.4.Улсын Их Хурлын сонгуулийн тогтолцооны талаар Үндсэн хуулийн цэц дээр үүссэн маргаан
 - 1.4.1.Улсын Их Хурлын Сонгуулийн тухай хуулийн зарим зүйл, заалтын холбогдох хэсэг Үндсэн хуулийн холбогдох заалтыг зөрчсөн эсэх тухай маргаан /Үндсэн хуулийн цэцийн 2012 оны 02 дугаар дүгнэлт/
 - 1.4.2.Сонгуулийн тухай хуулийн 7 дугаар зүйлийн 7.1.1 дэх заалт, 120 дугаар зүйлийн 120.3 дахь хэсэг Үндсэн хуулийн холбогдох зүйл, заалтыг зөрчсөн эсэх маргаан /Үндсэн хуулийн цэцийн 2016 оны 05 дугаар шийдвэр/
- 1.5.1992 оны Үндсэн хууль батлагдсаны дараах улс төрийн үйл явц

2.ОЛОН УЛСЫН ТУРШЛАГА

- 2.1.Ардчилсан сонгуулийн үндсэн зарчмууд
 - 2.1.1.Дэлхийн зарим улс орнуудын парламентын сонгуулийн шууд зарчим
- 2.2.Сонгуулийн тогтолцоо, ангилал
 - 2.2.1.Сонгуулийн хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцоо
 - 2.2.2.Хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцоо бүхий зарим улс орны эрх зүйн зохицуулалт
 - 2.2.3.Зарим улс орнууд дахь сонгуулийн холимог тогтолцооны эрх зүйн зохицуулалт
- 2.3.Дэлхийн улс орнуудын сонгуулийн тогтолцоо
 - 2.3.1.Сонгуулийн тогтолцоог Үндсэн хуульдаа тусгасан орнууд
- 2.4.Ротацын журмаар парламентын гишүүдийг сэлгэдэг зарим орны туршлага

ХАВСРАЛТУУД

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

ХҮСНЭГТИЙН ЖАГСААЛТ

- Хүснэгт 1. БНМАУ-ын Ардын Их Хурлын ээлжит сонгууль явагдсан он дараалал
- Хүснэгт 2. БНМАУ-ын сум, хороо, район, орон нутгийн хотын АДХ-ын сонгууль явагдсан он, дараалал
- Хүснэгт 3. УИХ-ын сонгуулиудын тогтолцоо, тэдгээрийн давуу болон сул тал
- Хүснэгт 4. Үндсэн хуулиар парламентын гишүүдийг шууд сонгох болон сонгуулийн тогтолцоог тогтоосон байдал
- Хүснэгт 5. Парламентын гишүүдийн сонгуулийн шууд зарчим, засаглалын хэлбэрээр
- Хүснэгт 6. Парламентын гишүүдийн сонгуулийн зарчимтай холбоотой гадаадын зарим улсын Үндсэн хуулийн зохицуулалт
- Хүснэгт 7. Дэлхийн улс орнуудын парламентын сонгуулийн тогтолцоо (парламентын нэг танхимт болон доод танхимуудын хувьд)
- Хүснэгт 8. Дэлхийн улс орнуудын парламентын сонгуулийн тогтолцоо, засаглалын хэлбэрээр
- Хүснэгт 9. Үндсэн хуульдаа парламентын сонгуулийн тогтолцоог тогтоосон орнуудын жагсаалт
- Хүснэгт 10. Сонгуулийн хүчин зүйлийн нөлөөлөл
- Хүснэгт 11. Ротацын журмаар парламентын гишүүдийг сэлгэдэг улсын тоо, эзлэх хувь, засаглалын хэлбэрээр
- Хүснэгт 12. Ротацын журмаар парламентын гишүүдийг сэлгэдэг туршлага

ЗУРГИЙН ЖАГСААЛТ

- Зураг 1. БНМАУ-ын сонгуулийн шинэ систем (1949-1990 он)
- Зураг 2. Сонгуулийн тогтолцооны төрөл, хэлбэрүүд
- Зураг 3. Дэлхийн улс орнуудын парламентын сонгуулийн тогтолцоо

ХАВСРАЛТУУД

- Хавсралт 1. Монгол Улсын Үндсэн хууль (1992 он) ба Монгол Улсын их цаазын төслүүдийн (1991.VI.05, X.05, XI.07) харьцуулалт
- Хавсралт 2. Монгол Улсын Их Хурлын сонгуулийн дүнгийн статистик мэдээлэл /1992-2020 он/
- Хавсралт 3. УИХ-ын сонгуулийн тогтолцооны эрх зүйн зохицуулалт
- Хавсралт 4. Сонгуулийн холимог болон хувь тэнцүүлэх тогтолцоо бүхий орнуудын судалгаа
- Хавсралт 5. Дэлхийн улс орнуудын нэг танхимт болон парламентын доод танхимуудын сонгуулийн тогтолцоо

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

Өмнөх ба одоогийн Үндсэн хуулийн зохицуулалт: Монгол Улсын түүхэнд 1924, 1940, 1960 онуудад Үндсэн хууль батлагдаж байсан бөгөөд дөрөв дэх нь 1992 оны ардчилсан шинэ Үндсэн хууль юм. 1990 оны 3 дугаар сард БНМАУ-ын Ардын Их Хурлаас “БНМАУ-ын төрийн дээд байгууллагын бүтцийн тухай” тогтоол гаргаж улмаар 1960 оны Үндсэн хуульд 1990 оны 5 дугаар сард нэмэлт оруулсан нь парламентыг байгуулах, олон намын оролцоотой сонгууль явуулах, шинэ Үндсэн хуулийн төсөл боловсруулах асуудлыг багтаажээ.

Шинэ Үндсэн хуулийн төслийг хэлэлцэн батлах явцад нийт 5 удаа төсөл өөрчлөгдөж байсан. 1991 оны 05 ба 06 дугаар сард боловсруулсан төслүүдийг Чингис хааны хуулийн нэрээр “Их цааз” гэж нэрлэжээ. Уг төсөлд Улсын Их Хурал нь нэг танхимтай байх, гишүүдийн бүрэн эрхийн хугацаа 6 жил, тэдгээрийн тал нь сэлгээ маягаар гурван жил тутам сонгогдож байхаар заажээ.

Ардын Их Хурлын хэлэлцүүлгийн явцад улс төрийн тогтолцоонд томоохон үр дагавартай зарим өөрчлөлтийг хийжээ. Үүнд: Улсын Их Хурлын бүрэн эрхийн хугацааг 6 жилээс 4 жил болгон өөрчилж, гишүүдийн тоо ба мөн хоёр танхимтай байх эсэх асуудлыг авч хэлэлцсэний эцэст нэг танхимтай байхаар тогтжээ. Улсын Их Хурлын бүрэн эрхийн хугацаа дөрөв, эсхүл зургаан жил байхаас үл хамааран бүрэн эрхийн хугацаанд гишүүдэд сэлгээ хийх сонгуулийн системээс татгалзсан.

Монгол Улсын 1992 оны Үндсэн хуулиар Улсын Их Хурлын сонгуулийн журмыг хуулиар тогтоохоор заасан. Үүнээс хойш 1992, 2005, 2011, 2015, 2019 онуудад Улсын Их Хурлын сонгуулийн тухай хуулийг шинэчлэн баталсан, харин сонгуулийн тогтолцоог 1992, 1996, 2008, 2012, 2015, 2016, 2019 онуудад тус тус өөрчилж байсан буюу сонгууль бүрийн өмнө өөрчилж иржээ. Ердөө 2000, 2004 оны УИХ-ын сонгуулийн өмнө сонгуулийн тогтолцоог өөрчлөөгүй байна. 1992 оноос хойш явагдсан Улсын Их Хурлын 8 удаагийн сонгуулийн тогтолцооны өөрчлөлтүүдээс харахад мажоритар тогтолцооны хувилбаруудыг голлон хэрэглэж, нэг мандаттай, эсхүл олон мандаттай хувилбарууд болон 48/28 гэсэн мажоритар давамгайлсан зэрэгцээ тогтолцоог туршиж байсан.

Иймд сонгууль явуулах эрх зүйн орчныг тогтвортой байх нөхцөлийг хангахын тулд ээлжит сонгууль явуулахын өмнөх нэг жилийн дотор Улсын Их Хурлын сонгуулийн тухай хууль батлах, түүнд нэмэлт, өөрчлөлт оруулахыг 2019 оны Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтөөр хориглосон.

Олон улсын туршлага:

Сонгуулийн тогтолцоо, ангилал: Сонгуулийн тогтолцоо (буюу санал хураах тогтолцоо) гэдэг нь сонгогч тодорхой хувилбаруудаас өөрийн сонголтыг хийхтэй холбогдсон харилцаа юм. Сонгуулийн тогтолцоо нь санал хураах, санал тоолох, эцсийн дүнг нэгтгэн тооцох дүрэм журмыг өөртөө агуулж байдаг. Сонгуулийн тогтолцоог судалдаг онолыг *сонгуулийн эрх зүй* гэж хэлбэр талаас нь тодорхойлж болох бөгөөд түүний цаана улс төр судлал, эдийн засаг, математикийн агуулга оршиж байдаг.

Сонгуулийн саналын агуулга, тойргийн хэмжээ, санал хураалтын дүнг мандатад шилжүүлэн тооцох журам, саналаа тухайлсан нэр дэвшигчийн төлөө, эсхүл түүнийг хамруулж байгаа нам, эвсэл (нэрсийн жагсаалт)-ийн төлөө өгөх зэрэг хувьсах чанартай үзүүлэлтүүдийг харгалзан сонгуулийн тогтолцоог дор дурдсанаар ангилна.

Дэлхийн улс орнуудад сонгуулийн тогтолцооны гол гурван ангилал үйлчилж байгаа бөгөөд тэдгээр нь дотроо олон хувилбартай байгаа юм. Үүнийг хялбарчлан сонгуулийн *олонхыг төлөөлөх тогтолцоо*, сонгуулийн *хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцоо*, сонгуулийн

болохооргүй үл шилжих нэг саналын, хязгаарлагдмал саналын, саналыг дугаарлаж өгөх Бордогийн тооцооны арга гэсэн сонгуулийн тогтолцооны ангилал бас байдаг.

Олонхыг төлөөлөх буюу мажоритар тогтолцоо: Тодорхой нэр дэвшигчээр дамжуулан сонгуулиар эрх барих байгууллагыг бүрдүүлдэг тогтолцоог олонхыг төлөөлөх тогтолцоо гэнэ.

Энэ тогтолцоо нь харьцангуй олонхын, багц саналын, намын багц саналын, дараалал тогтоож саналаа өгөх альтернатив саналын, хоёр шатлалтай саналын гэх мэт хувилбаруудтай. Сонгогчдын олонхын санал авсан нэр дэвшигч сонгогдсонд тооцогдох бөгөөд туйлын олонх (50+1), харьцангуй олонх (хамгийн олон санал авсан), дийлэнх (2/3) болон үнэмлэхүй олонх (3/4)-ийн саналаар сонгогдох гэж ангилдаг.

Хувь тэнцүүлэн хуваарилах буюу пропорционал тогтолцоо: Нам эвслийн төлөөллөөр дамжуулан сонгуулиар эрх барих байгууллагыг бүрдүүлдэг тогтолцоог хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцоо гэнэ. Нам эвслийн авсан саналын хувьтай мандатын тоо нь уялдаж байх ёстой. Хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцоо нь жагсаалт (нээлттэй ба хаалттай)-ын, шилжих бололцоотой нэг саналын гэх мэт олон хувилбартай. Хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцоонд:

- нам эвслүүдэд суудал хуваарилах тооцоо нь давуу тал олонтой ч зарим талаар хүндрэлтэй;
- ихэнх тохиолдолд сонгуулийн босго тогтоох замаар суудлыг хуваарилдаг;
- сонгуулийн босгыг ихэнхдээ тухайн тойрог/улсын хэмжээнд/-ийн сонгуулийн хүчинтэй саналын тоог мандатын тоонд харьцуулж тодорхойлдог;
- намын нэрийн жагсаалтаас хэдэн хүнд мандат хуваарилагдах вэ гэдэг нь босго саналын тоо тухайн намын авсан саналын тоонд хэд дахин багтаж байгаагаар илэрхийлэгдэнэ;
- үлдэгдэл саналыг хэрхэн хуваарилах нь маш чухал асуудал.

Холимог тогтолцоо: Олонхыг төлөөлөх, хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцооны аль алиных нь шинжийг агуулдаг. Энэхүү тогтолцоог *холимог хувь тэнцүүлсэн, зэрэгцээ* (параллел) гэж ангилж болно.

Холимог хувь тэнцүүлсэн тогтолцоонд сонгогчдын өгсөн нэг саналаар хоёр өөр тогтолцооны суудал хуваарилах аргыг хэрэглэдгээрээ онцлог юм. Зэрэгцээ (параллел) саналын арга нь сонгогч олонхыг төлөөлөх хэсэгт 1 санал, хувь тэнцүүлэн хуваарилах хэсэгт нэг санал өгдгөөрөө ялгаатай.

Сонгуулийн янз бүрийн тогтолцооны эцсийн үр дүн нь олон янз байж болох бөгөөд ялангуяа илэрхий олонх байхгүй тохиолдолд бүр ч илүү мэдрэгддэг. Иймээс сонгуулийн тогтолцоог сонгохдоо хэлбэр талаас нь биш агуулгаар нь авч үзэхийг онолын талаас нь шаардах болжээ.

ЭЕРЭГ ТАЛ	СӨРӨГ ТАЛ
Хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцооны хувьд	
<ul style="list-style-type: none"> • Парламент олон нам суудал авах нөхцөл бүрдүүлнэ. • Аливаа үзэл бодол, үнэт зүйл нэг танхимд хэлэлцэгдэх боломж бүрдүүлнэ. • Зөвхөн бус нутгийн бус улс орны нийтлэг эрх ашгийг илэрхийлэх үзэл санааны мэтгэлцээн парламентад өрнөх. • Төсөв, хөрөнгө оновчтой хуваарилагдах боломжтой. 	<ul style="list-style-type: none"> • Хэт олон нам цөөн суудал авч Засгийн газар байгуулах олонхыг бүрдүүлэхэд бэрхшээл тулгарч, хугацаа алдах. • Хариуцлага хүлээх чадамж нам, эвслийн дунд тарамдах. • Зах хязгаар нутгийн хөгжилд тавих анхаарал сулрах.

Холимог тогтолцооны хувьд

Олонхыг төлөөлөх, хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцооны давуу талуудыг товчлох, дутагдалтай талуудыг хязгаарлах бололцоо бүрдүүлнэ. Том улсуудад болон үндэсний асуудал тавигддаг улсуудад тохиромжтой.	Бүс нутгийн болон үндэсний хэмжээний асуудлын зааг ялгарч, Парламентад өөр өөр ашиг сонирхол зөрчилдөх магадлалтай.

Парламентын сонгуулийн үндсэн зарчмыг тогтоосон гол эх сурвалж нь тухайн улсын Үндсэн хууль байдаг. Тэр дундаа сонгуулийн тогтолцооны талаар гадаад орнуудын Үндсэн хуулиар зохицуулсан хэм хэмжээ нь харилцан адилгүй байдаг. Гэхдээ сонгуулийн талаарх илүү нарийвчилсан зохицуулалтыг хууль тогтоох байгууллагаас баталсан сонгуулийн тухай хууль, эсхүл хууль тогтоох байгууллагын танхимаас баталсан регламентуудаар тогтоодог.

Судалгаанаас үзэхэд дэлхийн 83 улсын Үндсэн хуульд сонгуулийн тогтолцоог тодорхой заасан байна. Үүнд, олонхыг төлөөлөх тогтолцоотой 34 улс, хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцоотой 34 улс, холимог тогтолцоотой 15 улс тус тус орсон байна.

Сонгуулийн тогтолцоог Үндсэн хуульд тусгах нь сонгуулийн тогтолцоо тогтвортой байх боломж хангагдаж, энэ нь ард түмний төлөөлөх чадамжийг хангасан тогтолцоог бий болгох, парламентын төлөвшил, намуудын төлөвшилд эерэг нөлөөлж, ардчилсан засаглалыг бэхжүүлэх, сонгогчдод сонгуулийн журам тогтвортой ойлгомжтой байх зэрэг ач холбогдолтой юм.

Дэлхийн улс орнуудын сонгуулийн тогтолцоо: Дэлхийн 192 улсын парламентуудын хувьд (нэг танхимт парламент болон доод танхимууд) дараах сонгуулийн тогтолцоог хэрэглэж байна:²⁰⁴

- Сонгуулийн холимог тогтолцоотой – 32 улс (16.7%);
- Олонхыг төлөөлөх тогтолцоотой – 65 улс (34.8%);
- Хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцоотой – 77 улс (41.1%);
- Бусад – 6 улс (3.2%);
- Шууд сонгууль явуулдаггүй – 7 улс (3.7%)
- Мэдээлэл байхгүй – 5 улс байна.

Парламентын сонгуулийн шууд зарчмын хувьд: Парламентын сонгуулийн шууд зарчимтай холбоотой зохицуулалтыг 55 улсын Үндсэн хуулийн хүрээнд судалж үзэхэд 8 улс (Исланд, Замби, Лаос, Мьянмар, Непал, Турк, Эритрей, Япон)-аас бусад 47 улс Парламентын гишүүдийг шууд сонгох эрхийн үндсэн дээр сонгоно гэж Үндсэн хуульдаа тусгасан байна. Мөн 10 улс сонгуулийн зарчмаа шууд гэж заагаад сонгуулийн тогтолцоогоо тодорхой зааж өгсөн байна. Үүнд:

- Пропорционал тогтолцоотой гэж:* Армени, Австри, Финланд, Латви, Люксембург, Намиби, Польш, Руанда, Уругвай;
- Мажоритар тогтолцоотой гэж:* Азербайжан Улс заасан байна.

Ер нь аль ч улс оронд сонгуулийн зарчим нь бүх нийтийн, чөлөөтэй, тэгш, шууд, саналаа нууцаар гаргана гэсэн байх бөгөөд зарим улсад эдгээр зарчмын аль нэг нь байхгүй, эсхүл заавал санал өгөх зарчмыг нэмж тусгадаг байна. Сонгуулийн талаарх онолын үүднээс авч үзвэл, шууд сонгох эрх нь *сонгогч ямар нэг төлөөллөөр дамжуулахгүйгээр өөрөө саналаа өгөх* гэж ойлгодог байна.

²⁰⁴ Олон улсын парламентын холбоо (IPU)-ын мэдээллийн сан, <https://data.ipu.org/content/list-comparative-fields>

Ротацын журмаар парламентын гишүүдийг сэлгэх талаар: Судалгаанд авагдсан 60 улсаас нийт 14 улс парламентын гишүүдийг Ротацын журмаар шинэчилдэг ба эдгээрээс парламентын засаглалтай - 4 улс, ерөнхийлөгчийн засаглалтай - 5 улс, холимог засаглалтай - 5 улс байна. Судалгаанд авагдсан улсуудын хувьд 2 танхимтай улсуудын дээд танхимуудад Ротацын журам түгээмэл хэрэглэгдэж байна. Судалгаанд нэг танхимт парламент бүхий – 33 улс, парламентын 2 танхимтай – 27 улс хамрагдсанаас 14 улсын парламентын дээд танхим буюу хоёр танхим парламентуудын 52% нь Ротацын журмаар шинэчлэгддэг бол зөвхөн Аргентин Улсад парламентын дээд болон доод танхимын гишүүд нь Ротацын журмаар шинэчлэгддэг байна.

ДЭЛХИЙН УЛС ОРНУУДЫН ХУУЛЬ ТОГТООХ ДЭЭД БАЙГУУЛЛАГЫН СОНГУУЛИЙН ТОГТОЛЦОО

1.ТҮҮХЭН ЭХ СУРВАЛЖ

Улсын Их Хурлын сонгуулийн тогтолцоотой холбоотойгоор Үндсэн хуулийг зөрчсөн талаарх маргаан, шүүмжлэл удаа дараа гарч, ээлжит сонгууль бүрийн өмнө сонгуулийн хуулийг өөрчлөх замаар тодорхойгүй, тогтворгүй байдал бий болгосоор ирсэн.

Ер нь сонгуулийн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах, түүнийг шинэчлэн найруулах болгонд сонгуулийн тогтолцооны хувилбаруудыг хөндөж, өөрчилж байсан. 1992 оноос хойш явагдсан Улсын Их Хурлын 8 удаагийн сонгуулийн тогтолцооны өөрчлөлтүүдээс харахад мажоритар тогтолцооны хувилбаруудыг голлон хэрэглэж, нэг мандаттай, эсхүл олон мандаттай хувилбарууд болон 48/28 гэсэн мажоритар давамгайлсан зэрэгцээ тогтолцоог туршиж байсан.

1.1.БНМАУ-ын Ардын Их Хурлын сонгуулийн тойм²⁰⁵

1949 онд хуралдсан Улсын IX Их Хурал Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын 1940 оны Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах замаар төрийн байгууллагуудын сонгуулийн системийг бүх нийтийн тэгш, шууд, саналаа нууцаар гаргаж сонгох шинэ систем болгон тогтоожээ.

Энэхүү системийн дагуу 1951 оны 06 дугаар сарын 10-ны өдөр БНМАУ-ын Улсын Их Хурлыг (1960 оны Үндсэн хууль үйлчлэх хүртэл Улсын Их Хурал гэж нэрлэж байсан) сонгох анхдугаар удаагийн сонгууль явагдсан.

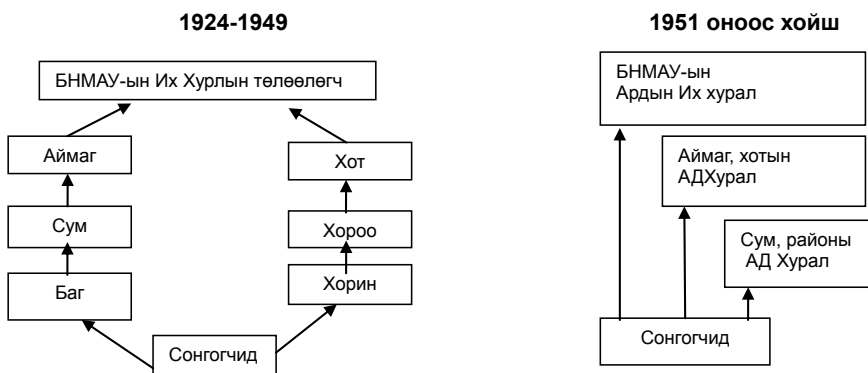
Үүнээс өмнө баг²⁰⁶, хорины хөдөлмөрчдийн хурлаас сум, хорооны Хурлын төлөөлөгчдийг, түүнээс аймаг, хотынхныг сонгосны дараа Улсын Их Хурлыг аймаг, хотын бага хурлаас төлөөлөгчдийг сонгох журмаар шатлан байгуулж байсан бол 1951 оноос хойш шинэ системээр бүх шатны Хурлыг нийт иргэд, сонгогчдоос шууд сонгох тогтолцоонд шилжжээ.

UIH.MN
СУДАЛГААНЫ САН

²⁰⁵ Улсын Их Хурлын Тамгын газрын Судалгааны алба. (2015 он). *БНМАУ-ын Ардын Их Хурлын сонгуультай холбоотой лавлагаа*. УБ: Судалгааны эмхэтгэл XXI боть, СТ-15/415.

²⁰⁶ 1959 оны 8 дугаар сард багийг татан буулгаснаар сум, хороо нь орон нутгийн анхан шатны нэгж болов.

Зураг 1. БНМАУ-ын сонгуулийн шинэ систем (1949-1990 он)

1960 оны Үндсэн хуулийн 3 дугаар бүлгийн 18 дугаар зүйлд “Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын төрийн эрхийг барих дээд газар нь Ардын Их Хурал (цаашид “АИХ” гэх) мөн. БНМАУ-ын АИХ, түүний байгууллагуудын журмыг БНМАУ-ын Үндсэн хуульд нийцүүлж гаргасан БНМАУ-ын АИХ-ын регламент болон бусад хуулиар тодорхойлно.” хэмээн хуульчилсан байна.

АИХ-ын анхдугаар сонгууль 1951 онд явагдсанаас хойш 1990 оныг дуустал АИХ-ын нийт 12 удаагийн сонгууль зохион байгуулагдсан байна.

1960 оны Үндсэн хуульд АИХ-ыг бүх нийтийн, тэгш, шууд сонгуулийн эрхийн үндсэн дээр саналаа нууцаар гаргах замаар тус улсын 18 нас хүрсэн бүх иргэн сонгох ба 5 жилийн хугацаагаар сонгоно гэж заасан байдаг ч сонгууль ихэвчлэн 3-5 жилийн давтамжтай явагдсан байна.

1960 оны Үндсэн хуулийн 3 дугаар бүлэгт БНМАУ-ын АИХ-д тус аймгийн харьяалалтай хороо, аймгийн төвөөс бусад орон нутгийн хот бүрээс нэг, аймгийн төвийн болон улсын харьяалалтай хотын 10.000 хүн ам тутмаас 1 депутат тус тус сонгох ба АИХ-ын бүрэн эрхийн хугацаа 5 жил байхаар хуульчилсан байна. Мөн АИХ-ын ээлжит чуулганыг жилд нэг удаа хийх бөгөөд АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн санаачилгаар, эсхүл депутатуудын гуравны нэгээс доошгүй нь шаардвал АИХ-ын ээлжит бус чуулганыг хийдэг байжээ.

Хүснэгт 1. БНМАУ-ын Ардын Их Хурлын ээлжит сонгууль явагдсан он дараалал

АИХ-ын ээлжит сонгууль	Сонгууль явагдсан он	Бүрэн эрхийн хугацаа
1 дэх удаагийн	1951	3 жил
2 дахь удаагийн	1954	3 жил
3 дахь удаагийн	1957	3 жил
4 дэх удаагийн	1960	3 жил
5 дахь удаагийн	1963	3 жил
6 дахь удаагийн	1966	3 жил
7 дахь удаагийн	1969	4 жил
8 дахь удаагийн	1973	4 жил
9 дэх удаагийн	1977	4 жил
10 дахь удаагийн	1981	5 жил
11 дэх удаагийн	1986	5 жил
12 дахь удаагийн	1990	2 жил болоод 1992 оны Үндсэн хуулийн дагуу үйл ажиллагаа нь зогссон.

БНМАУ-ын Ардын Депутатуудын Хурал (цаашид “АДХ” гэх)-ууд эрх хэмжээ, үйлчлэх нутаг дэвсгэр үйл ажиллагааныхаа шинжээр бие биенээсээ ялгаатай. Үүний үндсэн дээр АДХ-ууд 2 хэсэгт хуваагдана. Нэгдүгээр хэсэгт дээр дурдсан төрийн эрх барих ардын төлөөлөгчдийн дээд байгууллага болох БНМАУ-ын АИХ, хоёрдугаар хэсэгт төрийн эрх барих ардын төлөөлөгчдийн орон нутгийн байгууллагууд болох аймаг, хот, район, сум, хороодын ардын депутатуудын хурлууд хамаарна.

Орон нутгийн АДХ-ын сонгууль анх 1952 оны 10 дугаар сарын 19-нд шинэ сонгуулийн үндсэн дээр анх удаа БНМАУ-ын аймаг, хот, сум, хороо, баг, хорины Ардын хурлын депутатуудыг сонгох сонгууль явагдсан. Орон нутгийн ардын хурлын депутатуудыг сонгох 16 удаагийн сонгууль болсон байна.

Хүснэгт 2. БНМАУ-ын сум, хороо, район, орон нутгийн хотын АДХ-ын сонгууль явагдсан он, дараалал

Орон нутгийн АДХ-ын ээлжит сонгууль	Сонгууль явагдсан он	Бүрэн эрхийн хугацаа
1 дэх удаагийн	1952	2 жил
2 дахь удаагийн	1954	2 жил
3 дахь удаагийн	1956	3 жил
4 дэх удаагийн	1959	2 жил
5 дахь удаагийн	1961	2 жил
6 дахь удаагийн	1963	2 жил
7 дахь удаагийн	1965	2 жил
8 дахь удаагийн	1967	2 жил
9 дэх удаагийн	1969	3 жил
10 дахь удаагийн	1972	3 жил
11 дэх удаагийн	1975	3 жил
12 дахь удаагийн	1978	3 жил
13 дахь удаагийн	1981	3 жил
14 дахь удаагийн	1984	3 жил
15 дахь удаагийн	1987	3 жил
16 дахь удаагийн	1990	АИХ-ын сонгуультай хамт явагдсан.

БНМАУ-ын 1960 оны Үндсэн хуулийн дагуу АИХ-ыг 5 жилийн хугацаагаар, орон нутгийн АДХ-ыг 3 жилийн хугацаагаар сонгохоор хуульчилсан боловч сонгууль энэ хугацаанд явагдаагүй зарим тохиолдол байна. Тухайлбал, 1952-1967 онуудад 2 жилийн давтамжтай явагджээ.

БНМАУ-ын АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн 1969 оны 144 дүгээр зарлигаар АИХ-ыг 4 жилийн хугацаагаар орон нутгийн АДХ-ыг 3 жилийн хугацаагаар сонгож байхаар тогтоожээ.

1990 оны 3 дугаар сард АИХ БНМАУ-ын Үндсэн хуульд зарим нэмэлт, өөрчлөлт оруулж 05 дугаар сарын 10-ны өдрийн АИХ-ын чуулганаар сонгуулийн хууль баталсан нь Монголд парламентын чөлөөт сонгууль явуулах анхны алхам болсон. Анх удаагаа олон нам оролцсон сонгууль болсон нь ардчиллын үндсийг тавьсан юм.

1990 оны 7 дугаар сард орон даяар бүх шатны АДХ-ын сонгууль болж, түүнд нийт сонгогчдын 97.8% нь оролцсон байв. БНМАУ-ын АИХ-ын депутатын сонгуулийн (бүх) 430 тойрогт сонгууль хуулийн дагуу явагдаж дуусав. Зарим нэр дэвшигчид сонгогчдын олонхын саналыг авч чадаагүй зэрэг шалтгаанаар санал хураалтыг хуулийн хүчинтэйд тооцох боломжгүй байсан 28 тойрогт хуульд зааснаар нэг сарын дотор дахин сонгууль явуулах шаардлагатай болов. Хууль журмын дагуу сонгууль бүрэн төгс болсон бусад тойрогт нийтдээ нэр бүхий 402 сонгогдогч БНМАУ-ын АИХ-ын депутат болов. Тэдгээрийг улс төрийн намын харьяаллаар нь авч үзвэл:

- МОАН-аас 23;
- МСДН-аас 4;
- МҮДН-аас 7;
- МЧХН-аас 1;
- МАХН-аас 343;
- МХЗЭ-ээс 4;
- нам бус – 20 хүн тус тус байв.

Сонгуульд оролцсон нийт сонгогчийн 60% нь МАХН-ыг, 24% нь МОАН-ыг, 6% нь МҮДН-ыг, 5% нь МСДН-ыг тус тус дэмжжээ. Анхны чөлөөт, ардчилсан сонгуулийг ажиглахаар АНУ, Англи, Зөвлөлт Холбоот Улс, Бүгд Найрамдах Польш Улс, Бүгд Найрамдах Унгар Улс, Энэтхэг зэрэг орноос 30 гаруй хүн хүрэлцэн ирсний дээр дэлхийн 10 гаруй орны хэвлэл – мэдээллийн байгууллагын 80 шахам сурвалжлагч ажиллажээ. Сонгуулийн явц байдалтай танилцсан тэдгээр ажиглагчид энэхүү сонгуулийг хууль зүйн дагуу шударга үнэн явагдсан, ардчиллын ёс зарчимд нийцсэн гэж дүгнэсэн байдаг.

АДХ-ын энэ удаагийн сонгуулиар, түүнд оролцсон улс төрийн намуудын нэрээр санал хураалт явуулж, (явагдсан) саналын дүнг нь үндэслэн Улсын бага Хурлын 50 гишүүний суудлаас тухайн намд ногдох суудлын тоог хувь тэнцүүлэн хуваарилсан нь Монголд анх удаа сонгуулийн пропорционал тогтолцоог хэрэглэсэн явдал болов.²⁰⁷

1.2.Үндсэн хуулийг шинэчлэх болсон хүчин зүйлүүд (1992 оны Монгол Улсын Үндсэн хуулийг хэлэлцэх үеийн санал)

Монгол Улсын түүхэнд 1924, 1940, 1960 онуудад Үндсэн хууль батлагдаж байсан бөгөөд дөрөв дэх нь 1992 оны ардчилсан шинэ Үндсэн хууль юм. Тус шинэ Үндсэн хуулийг боловсруулах үйл явц 1980-1990-ээд оны зааг дээр социалист тогтолцоо задарч, түүнд багтаж байсан улс орнууд ардчилсан ёс, зах зээлийн харилцаанд шилжиж эхэлсэн, Монголын ард түмэн бусад улс орнуудын нэгэн адил ардчилал, өөрчлөлт шинэчлэлийн замыг сонгож, 1989 оны 12 дугаар сард олон намын систем тогтоох, хүний эрхийг дээдлэх, бүх нийтийн сонгуулийг хугацаанаас нь өмнө явуулах зэрэг 13 зүйлийн шаардлага бүхий олныг хамарсан эсэргүүцлийн хөдөлгөөн өрнүүлсний дараа эхэлсэн байна. Улмаар 1990 оны Үндсэн хуульд 1990 оны 5 дугаар сард нэмэлт оруулсан нь парламентыг байгуулах, олон намын оролцоотой сонгууль явуулах, шинэ Үндсэн хуулийн төсөл боловсруулах асуудлыг багтаажээ. АИХ-ыг тойргоос сонгогдох депутатуудын бүрэлдэхүүнтэй байгуулж, түүний бүрэн эрхэд улсын Ерөнхийлөгчийг сонгох, шинэ Үндсэн хуулийг батлах, түүнчлэн хууль тогтоох байгууллага болох Улсын Бага Хурлын гишүүдийг сонгохоор тусгажээ.

Сонгууль 1990 оны 07 дугаар сард явагдаж, түүний үр дүнгээр шинэ парламент, шинэ Засгийн газар байгуулагдсан. Ерөнхийлөгч П.Очирбатаар ахлуулсан 20 гишүүн бүхий Үндсэн хуулийн төслийг боловсруулах комиссыг мөн оны 10 дугаар сард байгуулжээ. Үйл явц нь Үндсэн хуулийн төслийг боловсруулах, Улсын Бага Хурлаар хэлэлцүүлж батлуулах, АИХ-аар батлах зэрэг үе шатуудтай байхаар төлөвлөжээ.

Улсын Бага Хурлаар хэлэлцэгдсэн Үндсэн хуулийн төсөл 1991 оны 05 дугаар сард бэлэн болж, засварлаж боловсруулсан эхийг 06 дугаар сард хэвлэн нийтэлж, 09 дүгээр сарын 01-ний өдрийг хүртэл олон нийтээр хэлэлцүүлэхээр болжээ. Төслийг өргөн хүрээнд тарааж иргэдэд орон нутгийн Хурлаар дамжуулан саналаа өгөх боломж олгов. 1991 оны 05 ба 06 дугаар сард боловсруулсан төслүүдийг Чингис хааны хуулийн нэрээр “Их цааз” гэж нэрлэжээ. Уг төсөлд Улсын Их Хурал нь нэг танхимтай байх, гишүүдийн бүрэн эрхийн хугацаа 6 жил, тэдгээрийн тал нь сэлгээ маягаар гурван жил тутам сонгогдож байхаар заажээ. Үүнийг Улсын

²⁰⁷ Чулуун, Г. (2015). *Улсын Бага Хурлын товчоон: Үйл ажиллагааны хроно-тойм (1990-1992)*. УБ.

Их Хурлын гишүүдийн мэргэшсэн чадвар хийгээд хууль тогтоох ажлын залгамжлагдах, шинэчлэгдэх хос чанарыг хангах, мөн Улсын Их Хурлын байнга тасралгүй ажиллах нөхцөл боломжоор хангах зорилгоор түүний бүрэлдэхүүнийг сэлбэж байх зарчмыг сонгон авч төсөлд оруулсан байна.

Шинэ Үндсэн хуулийн төслийг хэлэлцэн батлах явцад нийт 5 удаа төсөл өөрчлөгдөж байсан. Парламентын гишүүдийг сонгох журмыг тэдгээр төслүүдэд хэрхэн томьёолж байсныг Хавсралт 1-ээс үзнэ үү.

Харин Улсын Их Хурлын гишүүдийг сэлгэн ажиллуулахтай холбоотойгоор Монгол Улсын Үндсэн хуулийн төслийн талаар БНМАУ-ын Ерөнхийлөгч, Үндсэн хуулийн төсөл боловсруулах ажлыг зохион байгуулах комиссын дарга П.Очирбатын 1991 оны 05 дугаар сарын 17-ны өдрийн Улсын Бага Хурлын чуулганы хуралдаанд хэлсэн үгэнд:

“...Улсын Их Хурлын гишүүдийг ээлжээр “жижүүрлэх” маягаар ажиллуулах нь тохиромжтой юм гэсэн ч санал бий. Гэтэл энэ үзэл баримтлалыг дагавал эцэстээ Улсын Их Хурлын хэлэлцэх асуудлыг аппарат нь бэлтгэж шийдвэрлэдэг байсан АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн хуучин хэлбэр, загварт эргэж ороход хүргэх юм гэсэн бодитой болгоомжлол байгааг ташрамд тэмдэглэе...” гэжээ.

Төслийг АИХ-д 1991 оны 11 дүгээр сарын 11-ний өдөр илгээсэн бөгөөд АИХ-ын хэлэлцүүлгийн явцад улс төрийн тогтолцоонд томоохон үр дагавартай зарим өөрчлөлтийг хийжээ. Улсын Их Хурлын бүрэн эрхийн хугацааг 6 жилээс 4 жил болгон өөрчилж, гишүүдийн тоо ба хоёр танхимтай байх эсэх асуудлыг авч хэлэлцсэний эцэст нэг танхимтай байхаар тогтжээ. Ерөнхийлөгчийн тогтолцоотой байх асуудлыг хэлэлцэж түр хугацаанд хүлээн зөвшөөрсөн боловч шууд бус сонгогддог ерөнхийлөгчтэй, парламентын тогтолцоотой байх санал дахин гарч иржээ. Улсын Их Хурлын бүрэн эрхийн хугацаа дөрөв, эсхүл зургаан жил байхаас үл хамааран бүрэн эрхийн хугацаанд гишүүдэд сэлгээ хийх сонгуулийн системээс татгалзаж, Улсын Их Хурал дөрвөн жил тутамд бүрэн бүрэлдэхүүнээр солигдож байхаар тусгасан.²⁰⁸

1.3.Өнөөгийн нөхцөл байдал буюу 2019 онд Үндсэн хуульд оруулсан нэмэлт, өөрчлөлт

1992 оны Үндсэн хуулийн заалт	Монгол Улсын Ерөнхийлөгч Х.Баттулгаас 2019.07.16-ны өдөр өргөн мэдүүлсэн Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн төслийн заалт	2019 оны нэмэлт, өөрчлөлтийн заалт
§21.1. Улсын Их Хурал нэг танхимтай, далан зургаан гишүүнтэй байна.	§21.1. Улсын Их Хурал нэг танхимтай, нэг зуун найман гишүүнээс бүрдэх бөгөөд тавин дөрвөн гишүүнийг нэг мандат бүхий сонгуулийн тойргоос мажоритар тогтолцоогоор, тавин дөрвөн гишүүнийг сонгуулийн нэгдсэн нэг тойргоос пропорциональ тогтолцоогоор тус тус сонгоно.	-
§21.4. Улсын Их Хурлын сонгуулийн журмыг хуулиар тогтооно.	-	§21.4. Улсын Их Хурлын сонгуулийн журмыг хуулиар тогтооно. Улсын Их Хурлын ээлжит сонгууль явуулахын өмнөх нэг жилийн дотор Улсын Их Хурлын сонгуулийн тухай хууль батлах, түүнд нэмэлт, өөрчлөлт оруулахыг хориглоно.

²⁰⁸ НҮБХХ. (2015). Монгол Улсад ардчиллыг бэхжүүлэхэд Үндсэн хуулийн гүйцэтгэсэн үүрэг: дүн шинжилгээ. УБ.

Монгол Улсын шинэ Үндсэн хуулийг 1992 оны 01 дүгээр сарын 13-нд баталсан. Цаг үе, нийгмийн шаардлагаар өнгөрсөн хугацаанд Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах талаар хэд хэдэн санал гарч, 2019, 2000 онуудад өөрчлөлт оруулсан байдаг. Үүний дараа Үндсэн хуульд нэмэлт оруулах төслийг боловсруулах ажлын баг 2008-2019 онд долоон удаа байгуулагдаж, 2011, 2012, 2015 онд Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах төслийг Улсын Их Хуралд өргөн барьж байсан ч хэлэлцээгүй. Харин хамгийн сүүлд буюу 2019 оны 06 дугаар сарын 06-ны өдөр Улсын Их Хурлын гишүүн Д.Лүндээжанцан нарын 62 гишүүн Монгол Улсын Үндсэн хуульд оруулах нэмэлт, өөрчлөлтийн төслийг Улсын Их Хуралд өргөн мэдүүлсэн. Уг төсөлд Улсын Их Хурлын сонгуулийн тогтолцоотой холбоотой зохицуулалт төсөлд тусгагдаагүй байсан.

2019 оны 07 дугаар сарын 16-ны өдөр тухайн үеийн Монгол Улсын Ерөнхийлөгч Х.Баттулга хуульд заасны дагуу Монгол Улсын Үндсэн хуульд оруулах нэмэлт, өөрчлөлтийн төсөл өргөн мэдүүлсэн бөгөөд уг төслийг Монгол Улсын Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах журмын тухай хуулийн 11.3.4-т заасны дагуу саналын түвшинд харгалзан Улсын Их Хурлын 62 гишүүний өргөн мэдүүлсэн төсөлд гаргасан зарчмын зөрүүтэй санал гэж үзэн санал хурааж шийдвэрлэж байсан. Түүнчлэн Улсын Их Хурлын гишүүн Д.Лүндээжанцан нарын 62 гишүүний өргөн мэдүүлсэн төслийг улс төрийн намуудаар хэлэлцүүлэх үед болон хожим Улс төрийн намын тухай хуулийн төслийн шинэчилсэн найруулгын төслийг улс төрийн намуудаар хэлэлцүүлэх үед мөн л Улсын Их Хурлын сонгуулийг холимог, эсхүл сонгуулийн хувь тэнцүүлсэн /пропорционал/ тогтолцоогоор явуулах асуудлыг Үндсэн хуулиар зохицуулах нь зүйтэй гэсэн санал удаа дараа ирж байсан.

Монгол Улсын Ерөнхийлөгч Х.Баттулгаас 2019 оны 07 дугаар сарын 16-ны өдөр Улсын Их Хуралд өргөн мэдүүлсэн Монгол Улсын Үндсэн хуульд оруулах нэмэлт, өөрчлөлтийн төслийн үзэл баримтлалд Улсын Их Хурлын сонгуулийн тогтолцоог Үндсэн хуульд тодорхой тусгахтай холбоотой дараах үндэслэл, шаардлагыг дурдсан байна.²⁰⁹ Үүнд:

- “2012 оны сонгуульд холимог тогтолцоог ашигласнаар парламентад олон намын төлөөлөл орсноос гадна иргэдийн саналыг гээх нь багассанаараа чухал ач холбогдолтой байсан. Олон намын төлөөлөл бүхий парламент нь аливаа асуудлыг зөвшилцлийн замаар шийдвэрлэх, шийдвэр гаргах явц дахь нэг намын хэт давамгайллыг бууруулах давуу талтай.
- Монгол Улсын Дээд шүүхэд бүртгэлтэй улс төрийн 33 намаас хувь тэнцүүлэх, эсхүл сонгуулийн холимог тогтолцоог хуульчлан тогтоох нь зүйтэй гэсэн байр суурийг чамгүй олон илэрхийлж байгаа.
- Дэлхийн улс орнуудаас Япон, ХБНГУ, БНСУ, Шинэ Зеланд, Унгар, Словени, Польш, Румын, Литва, Франц зэрэг улс холимог тогтолцоог ашиглан парламентын сонгуулиа явуулж байгаа бөгөөд олон намын тогтолцоотой улс орнууд сонгуулийн хосолсон болон пропорционал тогтолцоог өргөнөөр сонгох хандлага ажиглагдаж байна.
- Манай улсын хувьд Үндсэн хууль, өөрийн орны онцлог, хүн ам цөөн, өргөн уудам нутаг дэвсгэрт тархан суудаг, улс төрийн намуудын төлөвшил сул зэргээ харгалзан, хууль тогтоох, гүйцэтгэх эрх мэдлийн хяналт-тэнцлийг хангах, тогтвортой байдлыг бэхжүүлэх зүй ёсны шаардлагын хүрээнд сонгуулийн тогтолцоогоо оновчтой, тодорхой болгож, тууштай хэрэгжүүлэх шаардлагатай байна. Ингэвээс төрийн эрх барьж буй нам сонгуулийн өмнө өөрсдийн эрх ашигт нийцүүлэн сонгуулийн хуулийг өөрчилдөг гэж жишгийг халах онцгой ач холбогдолтой.

²⁰⁹ Монгол Улсын Үндсэн хуульд оруулах нэмэлт, өөрчлөлтийн төсөл, Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийн цахим хуудас, <https://president.mn/10139/>

- Эдгээр асуудлын хүрээнд Улсын Их Хурлын сонгуулийн тогтолцоог Үндсэн хуульд тодорхой тусган, зааж өгөх нь зөв гэж үзэж байна. Ингэснээр төрийн эрх барьж буй нам өөрийн эрх ашигт нийцүүлэх байдлаар сонгууль бүрийн өмнө сонгуулийн хууль болон тогтолцоо, журмыг өөрчилдөг зохисгүй байдал дахин гарахгүй байх нөхцөл бүрдэнэ.” гэжээ.

Улсын Их Хурлаас 2019 оны 07 дугаар сарын 18-ны өдөр 72 дугаар тогтоол баталж, Монгол Улсын Ерөнхийлөгчөөс өргөн мэдүүлсэн Монгол Улсын Үндсэн хуульд оруулах нэмэлт, өөрчлөлтийн төсөл, саналыг Улсын Их Хурлаар хэлэлцэгдэж байгаа Улсын Их Хурлын гишүүн Д.Лүндээжанцан нарын нэр бүхий 62 гишүүний өргөн мэдүүлсэн төсөлтэй уялдуулах, асуудлыг зөвшилцөх үүрэг бүхий Ажлын хэсгийг байгуулсан. Улсын Их Хурлын 72 дугаар тогтоолоор байгуулагдсан Ажлын хэсгээс Монгол Улсын Үндсэн хуульд оруулах нэмэлт, өөрчлөлтийн төслийн талаар 2019 оны 07 дугаар сарын 22-26-ны өдрүүдэд Төрийн ордонд таван удаагийн хэлэлцүүлэг зохион байгуулсан.

Монгол Улсын Үндсэн хуульд оруулах нэмэлт, өөрчлөлтийн төслийн хоёр дахь хэлэлцүүлгийг Улсын Их Хурал 2019 оны 08 дугаар сарын 28, 29, 09 дүгээр сарын 04, 05, 07-ны өдрийн чуулганы нэгдсэн хуралдаанаар явуулж, төслийг ард нийтийн санал асуулгад оруулах нь зүйтэй гэж Улсын Их Хурлын нийт гишүүдийн гуравны хоёроос доошгүй нь тогтсон тул Монгол Улсын Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах журмын тухай хуулийн дагуу ард нийтийн санал асуулгад оруулах төслийн нэг, хоёр дахь хэлэлцүүлгийг явуулж Ард нийтийн санал асуулга явуулах, Монгол Улсын Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн эхийг батлах тухай Улсын Их Хурлын 73 дугаар тогтоолыг баталсан.

Тогтоолд Монгол Улсын Ерөнхийлөгч 2019 оны 09 дүгээр сарын 20-ны өдөр бүхэлд нь хориг тавьсныг Улсын Их Хурал 2019 оны 10 дугаар сарын 04-ний өдрийн хуралдаанаараа хэлэлцэн хүлээн авах нь зүйтэй гэж үзэж “Ард нийтийн санал асуулга явуулах, Монгол Улсын Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн эхийг батлах тухай” Улсын Их Хурлын 2019 оны 09 дүгээр сарын 11-ний өдрийн 73 дугаар тогтоолыг хүчингүй болгосон.

Ингэснээр Улсын Их Хурал төслийг гурав дахь хэлэлцүүлэгт шилжүүлэн, Гурав дахь хэлэлцүүлэгт бэлтгэх үүрэг, хугацааг тогтоосон Улсын Их Хурлын тогтоолыг баталсны дагуу Төрийн байгуулалтын байнгын хороо 2019 оны 11 дүгээр сарын 13-ны өдөр Монгол Улсын Үндсэн хуульд оруулах нэмэлт, өөрчлөлтийн төслийн гурав дахь хэлэлцүүлгийг хийсэн.

Төслийг гурав дахь хэлэлцүүлэгт бэлтгэх хүрээнд Улсын Их Хурлын даргын 199 дүгээр захирамжаар байгуулагдсан Зөвшилцлийн ажлын хэсэг 2019 оны 09 дүгээр сарын 30, 10 дугаар сарын 07, 08, 09, 11 дүгээр сарын 05, 12-ны өдрүүдэд нийт 7 удаа хуралдаж, тодорхой асуудлуудаар зөвшилцөлд хүрч санал нэгджээ. Ингээд Зөвшилцлийн ажлын хэсгээс Ерөнхий сайд танхимаа өөрөө бүрдүүлэх, Улсын Их Хурлын сонгуулийг олонхын /мажоритар/ болон хувь тэнцүүлэх /пропорционал/ зарчмыг хослуулан явуулж сонгогч нэр дэвшсэн болон намын жагсаалтад орсон нэр дэвшигчийн төлөө саналаа өгөх гэсэн зарчмын шинжтэй хоёр санал гаргасныг тус Байнгын хорооны хуралдаанаар хэлэлцээд хуралдаанд оролцсон гишүүдийн гуравны хоёроос доошгүйн саналаар санал хурааж, хуралдаанд оролцсон нийт гишүүдийн гуравны хоёроос доошгүй нь дэмжсэн.

Харин Монгол Улсын Үндсэн хуульд оруулах нэмэлт, өөрчлөлтийн хоёр дахь хэлэлцүүлгийн дараах төслийн 21 дүгээр зүйлийн 4 дэх хэсэгт “Улсын Их Хурлын сонгуулийг олонхийн болон хувь тэнцүүлэх зарчмыг хослуулан явуулна. Сонгогч тойрогт нэр дэвшсэн болон намын жагсаалтад орсон нэр дэвшигчийн төлөө саналаа өгнө.” гэсэн агуулгатай 1, 2 дахь өгүүлбэрийг нэмэх саналыг чуулганы нэгдсэн хуралдаанд оролцсон 69 гишүүний 41 нь буюу 59.4 хувь нь дэмжиж, энэ санал хуралдаанд оролцсон гишүүдийн дөрөвний гурваас доошгүйн дэмжлэг авч чадаагүй байна.

1.4.Улсын Их Хурлын сонгуулийн тогтолцооны талаар Үндсэн хуулийн цэц дээр үүссэн маргаан

Үндсэн хуулийн цэцэд хянан шийдвэрлэгдсэн Сонгуулийн тухай хуультай холбоотой маргаан нь төрийн үйл ажиллагааны үндсэн зарчим, ард түмэн төрийн үйл хэрэгт шууд болон шууд бус оролцох эрх, иргэдийн сонгох эрхээ хэрэгжүүлэх зарчим болон холбогдох бусад агуулга бүхий Үндсэн хуулийн зүйл заалтыг хамарсан байна. Тухайлбал,

1.4.1.Улсын Их Хурлын Сонгуулийн тухай хуулийн зарим зүйл, заалтын холбогдох хэсэг Үндсэн хуулийн холбогдох заалтыг зөрчсөн эсэх тухай маргаан (Үндсэн хуулийн цэцийн 2012 оны 02 дугаар дүгнэлт)

Нэр бүхий иргэдээс Үндсэн хуулийн цэцэд хандаж шинэчилсэн найруулгаар батлагдсан Улсын Их Хурлын сонгуулийн тухай хуультай холбоотой мэдээлэл гаргаж, түүндээ 2011 онд батлагдсан Улсын Их Хурлын сонгуулийн тухай хуулийн 4 дүгээр зүйлийн 4.9 дэх хэсгийн “... энэ хуулийн 49.1.6-д заасны дагуу гаргасан...”, 49 дүгээр зүйлийн 49.1.5 дахь заалтын “энэ хуулийн 48.2-т заасан “А” жагсаалтаас дараах нэр дэвшигчдийг хасаж, хасагдсан нэр дэвшигчдийн авсан саналын хувиудын нийлбэрийг тухайн жагсаалтад үлдсэн Улсын Их Хурлын гишүүнээр сонгогдсонд тооцогдсон нэр дэвшигчдээс бусад нэр дэвшигчид тэнцүү хуваан шилжүүлэн нэмж жагсаалт /цаашид “В” жагсаалт”гэх/-ыг гаргах.”; 49.1.5.а заалтын “санал өгсөн сонгогчдын 28-аас доош хувийн санал авсан нэр дэвшигч;”, 49.1.5.б заалтын “санал өгсөн сонгогчдын 28 ба түүнээс дээш хувийн санал авсан боловч энэ хуулийн 48.2-т заасны дагуу Улсын Их Хурлын гишүүнээр сонгогдсонд тооцогдоогүй нэр дэвшигч;”, 49.1.5.в заалтын “санал өгсөн сонгогчдын 28 ба түүнээс дээш хувийн санал авсан боловч энэ хуулийн 48.2-т заасны дагуу Улсын Их Хурлын гишүүнээр сонгогдсонд тооцогдоогүй бөгөөд улсын хэмжээнд таваас доош хувийн санал авсан нам, эвслээс нэр дэвшигч;”, “49.1.6 дахь заалтын “тойрог бүрээр гаргасан 49.1.5-д заасан “В” жагсаалтад орсон, энэ хуулийн 48.2, 48.5-д заасны дагуу Улсын Их Хурлын гишүүнээр сонгогдсонд тооцогдоогүй нэр дэвшигчдийг нам, эвсэл бүрээр нь, “В” жагсаалт дахь авсан саналын хувиар нь дараалалд оруулах ба тэдгээр нэр дэвшигчдийн дараа...” гэсэн нь Үндсэн хуулийн Нэгдүгээр зүйлийн 2 дахь хэсгийн “Ардчилсан ёс, шударга ёс, эрх чөлөө, тэгш байдал, үндэсний эв нэгдлийг хангах, хууль дээдлэх нь төрийн үйл ажиллагааны үндсэн зарчим мөн.”; Гуравдугаар зүйлийн 1 дэх хэсгийн “Монгол Улсад засгийн бүх эрх ард түмний мэдэлд байна. Монголын ард түмэн төрийн үйл хэрэгт шууд оролцож, мөн сонгож байгуулсан төрийн эрх барих төлөөлөгчдийн байгууллагаараа уламжлан энэхүү эрхээ эдэлнэ”, Арван дөрөвдүгээр зүйлийн 1 дэх хэсгийн “Монгол Улсад хууль ёсоор оршин суугаа хүн бүр хууль, шүүхийн өмнө эрх тэгш байна.”; Арван зургадугаар зүйлийн 9 дэх заалтын “...Төрийн байгууллагад сонгох, сонгогдох эрхтэй...” Хорин нэгдүгээр зүйлийн 2 дахь хэсгийн “Улсын Их Хурлын гишүүнийг Монгол Улсын сонгуулийн эрх бүхий иргэд нийтээрээ, чөлөөтэй, шууд сонгох эрхийн үндсэн дээр саналаа нууцаар гаргаж...сонгоно.” гэсэн заалтыг зөрчсөн эсэхийг тодорхойлоход ханджээ.²¹⁰

Дээрх мэдээллийн дагуу маргаан үүсэж, 2012 оны 03 дугаар сарын 28-ны өдөн Үндсэн хуулийн цэцийн дунд суудлын хуралдаанаар уг асуудлыг авч хэлэлцсэн байна. Уг асуудал нь нэлээд ээдрээтэй байж, хуралдааны явцад маш олон асуулт гарсан байна.

Хуралдаанаас гарсан дүгнэлтийн үндэслэл хэсэгт:

“1.Монгол Улсын Их Хурлын сонгуулийн тухай хуулийн 4 дүгээр зүйлийн 4.9, 49 дүгээр зүйлийн 49.1.5, 49.1.5.а, 49.1.5.б, 49.1.5.в, мөн зүйлийн 49.1.6 дахь заалтын холбогдох хэсгийн зохицуулалт нь Улсын Их Хурлын сонгуулийн 26 тойрогт 48 мандатын төлөө нэр

²¹⁰ Монгол Улсын Их Хурлын Сонгуулийн Тухай хуулийн зарим зүйл, заалтын холбогдох хэсэг Үндсэн хуулийн холбогдох заалтыг зөрчсөн эсэх тухай маргааныг хянан шийдвэрлэсэн тухай /Дүгнэлт/ Үндсэн хуулийн цэцийн шийдвэр дугаар 02, <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=1045>

дэвшигчдээс тус тусын тойрогтоо ялагдал хүлээсэн боловч тэдгээрээс 28 ба түүнээс дээш хувийн санал авсан нэр дэвшигч Улсын Их Хурлын гишүүнээр сонгогдох боломжийг бий болгон хуульчилснаараа зарим нэр дэвшигч нарт давуу байдал бий болгон Үндсэн хуульд заасан хуулийн өмнө эрх тэгш байх зарчмын агуулгыг алдагдуулсан байна.

2.Түүнчлэн сонгуулийн эрх бүхий иргэд нэгэнт сонголтоо хийсэн байтал дээрх зохицуулалт нь Улсын Их Хурлын 26 тойрогт нэр дэвшээд тус тусын тойрогт ялагдал хүлээсэн боловч 28 ба түүнээс дээш хувийн санал авсан нэр дэвшигч улс төрийн нам, эвслийн жагсаалтад шилжин орсноор Улсын Их Хурлын гишүүний мандат буюу суудлыг нам, эвсэлд тэдгээрийн авсан саналын хувь хэмжээгээр хуваарилах агуулгатай сонгуулийн хувь тэнцүүлэх хэлбэр хэрэгжих боломжгүйд хүрч, улмаар иргэдийн шууд сонгох эрхийг алдагдуулсан байна.

3.Мөн Улсын Их Хуралд нэр дэвшигчдийн нэрийн жагсаалтын эхний 48-аас илүүгүй нэр дэвшигчид өгсөн санал хоёр удаа буюу сонгуулийн олонхийн болон хувь тэнцүүлэх хэлбэрт тус тус үнэлэгдсэнээр, намын нэрээр өгсөн сонгогчдын санал эзэнгүйдэн, улс төрийн нам, намуудын сонгуулийн эвслийн жагсаалтад орсон 28 нэр дэвшигчид өгсөн саналыг бодитойгоор үнэлэх боломжгүй байдалд хүргэн, тэдгээрийн сонгогдох эрхийг хязгаарласан байна.” гэжээ. Мөн түүнчлэн, Монгол Улсын Их Хурлын сонгуулийн тухай хуулийн 4 дүгээр зүйлийн 4.9, 49 дүгээр зүйлийн 49.1.5, 49.1.5.а, 49.1.5.б, 49.1.5.в, мөн зүйлийн 49.1.6 дахь заалтын холбогдох хэсгийн зохицуулалт нь дээр дурдсан зөрчлийн шинжийг агуулснаараа ардчилсан ёс, шударга ёс, тэгш байдал, засгийн бүх эрх мэдэл ард түмний мэдэлд байх Үндсэн хуулийн суурь зарчимд харшилсан болохыг тэмдэглэсэн байна.

Дээрх маргааныг хянан хэлэлцээд гаргасан **Үндсэн хуулийн цэцийн 2012 оны 03 дугаар сарын 28-ны өдрийн 02 дугаар дүгнэлт** Улсын Их Хурлын сонгуулийн тухай хуулийн дурдагдсан зүйл, заалт Үндсэн хуулийн Нэгдүгээр зүйлийн 2 дахь хэсгийн "Ардчилсан ёс, шударга ёс, эрх чөлөө, тэгш байдал, үндэсний эв нэгдлийг хангах, хууль дээдлэх нь төрийн үйл ажиллагааны үндсэн зарчим мөн.", Гуравдугаар зүйлийн 1 дэх хэсгийн "Монгол Улсад засгийн бүх эрх ард түмний мэдэлд байна. Монголын ард түмэн төрийн үйл хэрэгт шууд оролцож, мөн сонгож байгуулсан төрийн эрх барих төлөөлөгчдийн байгууллагаараа уламжлан энэхүү эрхээ эдэлнэ.", Арван дөрөвдүгээр зүйлийн 1 дэх хэсгийн "Монгол Улсад хууль ёсоор оршин суугаа хүн бүр хууль, шүүхийн өмнө эрх тэгш байна.", Арван зургадугаар зүйлийн 9 дэх заалтын "...Төрийн байгууллагад сонгох, сонгогдох эрхтэй...", Хорин нэгдүгээр зүйлийн 2 дахь хэсгийн "Улсын Их Хурлын гишүүнийг Монгол Улсын сонгуулийн эрх бүхий иргэд нийтээрээ, чөлөөтэй, шууд сонгох эрхийн үндсэн дээр саналаа нууцаар гаргаж...сонгоно." гэснийг тус тус зөрчсөн гэж гарчээ.²¹¹

Үүний дараагаар Улсын Их Хурлын 2012 оны 04 дүгээр сарын 19-ний өдрийн 26 дугаар тогтоолоор Үндсэн хуулийн цэцийн 2012 оны 03 дугаар сарын 28-ны өдрийн 02 дугаар дүгнэлтийг хүлээн зөвшөөрөх боломжгүй гэж үзсэн байна.²¹²

Иймээс тус асуудлыг Үндсэн хуулийн цэцийн их суудлын хуралдаанаар магадлан хэлэлцэхээр болсон. Их суудлын хуралдаанд бэлтгэх явцад мэдээлэл гаргагч иргэдээс зарим нэг нь өөрийн мэдээллийн шаардлагаас бүхэлд нь татгалзаж байсан байна.²¹³

²¹¹ Үндсэн хуулийн цэцийн 2012 оны 03 дугаар сарын 28-ны өдрийн дугаар 02 шийдвэр /Дүгнэлт/ "Монгол Улсын Их Хурлын Сонгуулийн тухай хуулийн зарим зүйл, заалтын холбогдох хэсэг Үндсэн Хуулийн холбогдох заалтыг зөрчсөн эсэх тухай маргааныг хянан шийдвэрлэсэн тухай" <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=1045>

²¹² Улсын Их Хурлын 2012 оны 04 дүгээр сарын 19-ний өдрийн 26 дугаар тогтоол <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawId=10329>

²¹³ Солонго Д. (2017). Үндсэн хуулийн цэц иргэдийн сонгох, сонгогдох эрхийн баталгаа болох нь. Жанцан Ж., Үндсэн хуулийн эрх зүйн тулгамдсан асуудал: Онол арга зүйн хэрэгжилт. УБ: Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэц.

Үндсэн хуулийн цэцийн 2012 оны 05 дугаар сарын 02-ны өдрийн их суудлын хуралдаанаар дээрх маргааныг дахин хянаж, эцэслэн шийдвэрлэж 03 дугаар тогтоол гаргасан. Ингэхдээ тухайн асуудлаар өмнө гаргасан Цэцийн 02 дугаар дүгнэлт үндэслэлтэй байна гэж үзэж Улсын Их Хурлын сонгуулийн тухай хуулийн дээр дурдагдсан заалтуудыг хүчингүй болгохоор шийдвэрлэсэн байна.²¹⁴

1.4.2. Сонгуулийн тухай хуулийн 7 дугаар зүйлийн 7.1.1 дэх заалт, 120 дугаар зүйлийн 120.3 дахь хэсэг Үндсэн хуулийн холбогдох зүйл, заалтыг зөрчсөн эсэх маргаан (Үндсэн хуулийн цэцийн 2016 оны 05 дугаар шийдвэр)

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэцийн дунд суудлын хуралдаан 2016 оны 4 дүгээр сарын 02-ны өдөр хуралдаж Улсын Их Хурлаас 2015 оны 12 дугаар сарын 25-ны өдөр баталсан Сонгуулийн тухай хуулийн 7 дугаар зүйлийн 7.1.1 дэх заалтад “хувь тэнцүүлсэн /пропорционал/”, 120 дугаар зүйлийн 120.3 дахь хэсэгт “Улсын Их Хурлын 48-аас илүүгүй гишүүнийг олонхийн сонгуулиар, 28-аас илүүгүй гишүүнийг хувь тэнцүүлэх сонгуулиар тус тус сонгоно.” гэж тус тус заасан нь Үндсэн хуулийн Гуравдугаар зүйлийн 1, Хорин нэгдүгээр зүйлийн 2, 3, Хорин гуравдугаар зүйлийн 1 дэх хэсгийг тус тус зөрчсөн эсэх тухай маргааныг хянан хэлэлцсэн.

Хуралдаанаас гарсан дүгнэлтийн үндэслэл хэсэгт:

1. Монгол Улсын Үндсэн хуулийн Хорин нэгдүгээр зүйлийн үзэл баримтлалыг тодорхой болгох үүднээс Үндсэн хуулийн төслийг хэлэлцсэн Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын Бага Хурлын болон АИХ-ын хуралдааны тэмдэглэлийг судлан үзэхэд Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын Бага Хурлын хуралдаанаар Улсын Их Хурлыг бүрдүүлэхэд хэрэглэх сонгуулийн хэлбэрийн талаар хэлэлцэж санал хураалт явуулж байжээ.

Тодруулбал, Бүгд Найрамдах Монгол Ард Улсын Бага Хурлын Үндсэн хуулийн төслийг хэлэлцсэн 1991 оны 10 дугаар сарын 15-ны өдрийн хуралдаанд зарим гишүүний гаргасан саналын дагуу “... Их Хурлын гишүүдийн заримыг нь намын талаар авсан саналын үндсэн дээр хувь тэнцүүлэн суулгах, заримыг нь тухайлбал, гуравны хоёрыг нь шууд сонгож бүрдүүлэх гэсэн ийм холимог бүрэлдэхүүнтэй байх. Нэг танхимтай холимог бүрэлдэхүүнтэй парламент байх хэрэгтэй гэсэн. Ийм саналыг дэмжиж байгаа дээр санал хураалт явуулъя ...” гэж хувь тэнцүүлэх элемент бүхий сонгуулийн холимог хэлбэрийг Улсын Их Хурлын сонгуульд хэрэглэх талаар санал хураахад уг санал гишүүдийн олонхийн дэмжлэг авч чадаагүй байна.

Үүнээс үзэхэд Улсын Их Хурлын сонгуулийг хувь тэнцүүлсэн хэлбэрээр явуулах боломжийг Монгол Улсын Үндсэн хуулиар хүлээн зөвшөөрөөгүй гэж үзэх үндэслэлтэй байна.

Энэхүү үзэл баримтлалын дагуу Монгол Улсын Үндсэн хуулийн Хорин нэгдүгээр зүйлийн 2 дахь хэсэгт “Улсын Их Хурлын гишүүнийг ... сонгоно”; мөн зүйлийн 3 дахь хэсэгт “Улсын Их Хурлын гишүүнээр ... иргэнийг сонгоно.” гэсэн зохицуулалтыг тусгаж, аль нэг намд бус нэр дэвшигч иргэнд өөрт нь саналаа өгөх замаар Улсын Их Хурлын гишүүнийг сонгох агуулгаар хуульчилсан байна.

Иймд Сонгуулийн тухай хуулийн 7 дугаар зүйлийн 7.1.1 дэх заалт нь бүхэлдээ, 120 дугаар зүйлийн 120.3 дахь хэсгийн “... 28-аас илүүгүй гишүүнийг хувь тэнцүүлэх сонгуулиар ... сонгоно.” гэсэн заалт Монгол Улсын Үндсэн хуулийн дээр дурдсан заалтыг зөрчсөн гэж үзэхээр байна.

²¹⁴ Үндсэн хуулийн цэцийн 2012 оны 05 дугаар сарын 02-ны өдрийн дугаар 03 тогтоол “Монгол Улсын Их Хурлын сонгуулийн тухай хуулийн зарим зүйл, заалтын холбогдох хэсэг Үндсэн хуулийн холбогдох зүйл, заалтыг зөрчсөн эсэх тухай маргааныг эцэслэн шийдвэрлэсэн тухай” <https://old.legalinfo.mn/law/details/1044?lawid=1044>

2. Монгол Улсын Үндсэн хуулийн Хорин нэгдүгээр зүйлийн 2 дахь хэсэгт заасан Улсын Их Хурлын гишүүнийг шууд сонгох зарчим нь Улсын Их Хурлын гишүүнийг ямар нэг байгууллага, засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгжээр дамжуулан дам сонгохгүйгээр, сонгогч саналаа аливаа этгээдээр төлөөлүүлэхгүйгээр өөрөө биечлэн, шууд гарган сонгохыг ойлгоно. Иймээс Монгол Улсын сонгуулийн эрх бүхий иргэдээс Улсын Их Хурлын гишүүнийг шууд сонгох эрхэд хязгаарлалт хийх боломжгүй байна.

3. Иргэдийн мэдээлэлд дурдсан үндэслэлийн хүрээнд Монгол Улсын Их Хурлаас 2015 оны 12 дугаар сарын 25-ны өдөр баталсан Сонгуулийн тухай хуулийн 7 дугаар зүйлийн 7.1.1 дэх заалт, 120 дугаар зүйлийн 120.3 дахь хэсэг нь Монгол Улсын Үндсэн хуулийн Гуравдугаар зүйлийн 1 дэх хэсгийн “Монгол Улсад засгийн бүх эрх ард түмний мэдэлд байна. Монголын ард түмэн төрийн үйл хэрэгт шууд оролцож, мөн сонгож байгуулсан төрийн эрх барих төлөөлөгчдийн байгууллагаараа уламжлан энэхүү эрхээ эдэлнэ.”, Хорин гуравдугаар зүйлийн 1 дэх хэсгийн “Улсын Их Хурлын гишүүн бол ард түмний элч мөн бөгөөд нийт иргэн, улсын ашиг сонирхлыг эрхэмлэн баримтална.” гэсэн заалтыг тус тус зөрчсөн гэж үзэх үндэслэл тогтоогдохгүй байна.

Дээрх маргааныг хянан хэлэлцээд гаргасан **Үндсэн хуулийн цэцийн 2016 оны 04 дүгээр сарын 02-ны өдрийн 05 дугаар дүгнэлт** Монгол Улсын Их Хурлаас 2015 оны 12 дугаар сарын 25-ны өдөр баталсан Сонгуулийн тухай хуулийн 7 дугаар зүйлийн 7.1.1 дэх заалтад “хувь тэнцүүлсэн /пропорционал/;”, 120 дугаар зүйлийн 120.3 дахь хэсэгт “Улсын Их Хурлын 48-аас илүүгүй гишүүнийг олонхийн сонгуулиар, 28-аас илүүгүй гишүүнийг хувь тэнцүүлэх сонгуулиар тус тус сонгоно.” гэж заасны “... 28-аас илүүгүй гишүүнийг хувь тэнцүүлэх сонгуулиар ...” гэж заасан нь Үндсэн хуулийн Хорин нэгдүгээр зүйлийн 2 дахь хэсэгт “Улсын Их Хурлын гишүүнийг Монгол Улсын сонгуулийн эрх бүхий иргэд ... шууд ... сонгоно.”, Хорин нэгдүгээр зүйлийн 3 дахь хэсэгт “Улсын Их Хурлын гишүүнээр Монгол Улсын хорин таван нас хүрсэн, сонгуулийн эрх бүхий иргэнийг сонгоно.” гэснийг тус тус зөрчсөн байна.

Монгол Улсын Их Хурлаас 2015 оны 12 дугаар сарын 25-ны өдөр баталсан Сонгуулийн тухай хуулийн 7 дугаар зүйлийн 7.1.1 дэх заалтад “хувь тэнцүүлсэн /пропорционал/;”, 120 дугаар зүйлийн 120.3 дахь хэсэгт “Улсын Их Хурлын 48-аас илүүгүй гишүүнийг олонхийн сонгуулиар, 28-аас илүүгүй гишүүнийг хувь тэнцүүлэх сонгуулиар тус тус сонгоно.” гэж заасан нь Үндсэн хуулийн Гуравдугаар зүйлийн 1, Хорин гуравдугаар зүйлийн 1 дэх хэсгийг тус тус зөрчөөгүй байна.

Сонгуулийн тухай хуулийн 7 дугаар зүйлийн 7.1.1 дэх заалт, 120 дугаар зүйлийн 120.3 дахь хэсгийн зарим заалт Үндсэн хуулийн холбогдох заалтыг зөрчсөн хэмээн Үндсэн хуулийн цэц шийдвэрлэж, сонгуулийн хувь тэнцүүлэх тогтолцооны суурь зохицуулалт өөрчлөгдсөнтэй уялдуулан дагалдаж өөрчлөгдөх зарим заалт тус хуульд байгаа болохыг дурдсугай.

Улсын Их Хурлаас 2015 оны 12 дугаар сарын 25-ны өдөр баталсан Сонгуулийн тухай хуулийн 7 дугаар зүйлийн 7.1.1 дэх заалтад “хувь тэнцүүлсэн /пропорционал/;”, 120 дугаар зүйлийн 120.3 дахь хэсэгт “... 28-аас илүүгүй гишүүнийг хувь тэнцүүлэх сонгуулиар ...” гэсэн заалтын үйлчлэлийг 2016 оны 04 дүгээр сарын 22-ны өдрөөс эхлэн түдгэлзүүлсүгэй.” гэж гарчээ.²¹⁵

²¹⁵ Үндсэн хуулийн цэцийн 2016 оны 04 дүгээр сарын 22-ны өдрийн “Сонгуулийн тухай хуулийн 7 дугаар зүйлийн 7.1.1 дэх заалт, 120 дугаар зүйлийн 120.3 дахь хэсэг Үндсэн хуулийн холбогдох зүйл, заалтыг зөрчсөн эсэх маргааныг хянан шийдвэрлэсэн тухай” дугаар 05 дүгнэлт <https://old.legalinfo.mn/law/details/11847>

Үүний дараагаар Улсын Их Хурлын 2016 оны 05 дугаар сарын 04-ний өдрийн 38 дугаар тогтоолоор Үндсэн хуулийн цэцийн 2016 оны 04 дүгээр сарын 20-ны өдрийн 05 дугаар дүгнэлтийн хүлээн зөвшөөрсөн байна.²¹⁶

Үндсэн хуулийн цэцийн 2016 оны 04 дүгээр сарын 22-ны өдрийн 05 дугаар дүгнэлтийг хүлээн зөвшөөрсөнтэй холбоотойгоор Монгол Улсын Их Хурлын сонгуулийн тойрог байгуулах, тойргийн мандатын тоо, дугаар, нутаг дэвсгэр, төвийг тогтоох тухай Улсын Их Хурлын 2016 оны 01 дүгээр сарын 29-ний өдрийн 11 дүгээр тогтоолыг хүчингүй болгосон.²¹⁷

1.5.1992 оны Үндсэн хууль батлагдсаны дараах улс төрийн үйл явц

Монгол Улсын Үндсэн хуулийн гуравдугаар зүйлд зааснаар “Монгол Улсад засгийн бүх эрх мэдэл ард түмний мэдэлд байна. Монголын ард түмэн төрийн үйл хэрэгт шууд оролцож, мөн сонгож байгуулсан төрийн эрх барих төлөөлөгчдийн байгууллагаараа уламжлан энэхүү эрхээ эдэлнэ”, мөн 21 дүгээр зүйлийн 2 дахь хэсэгт “Улсын Их Хурлын гишүүнийг Монгол Улсын сонгуулийн эрх бүхий иргэд нийтээрээ, чөлөөтэй, шууд сонгох эрхийн үндсэн дээр саналаа нууцаар гаргаж, дөрвөн жилийн хугацаагаар сонгоно.” гэж заажээ.²¹⁸

Монгол Улсын шинэ Үндсэн хууль батлагдсан 1992 оноос хойш Монгол Улсад УИХ-ын сонгууль 1992, 1996, 2000, 2004, 2008, 2012, 2016, 2020 онд нийт 8 удаа явагдсан.

- **1992 оны** УИХ-ын сонгууль нь Монгол Улсын шинэ Үндсэн хууль батлагдсан, УИХ-ын сонгуулийн тухай шинэ хуулийн дагуу явагдсан анхны сонгууль байлаа. 1992 оны сонгууль олон мандаттай мажоритар системээр, тойрог бүрд 2-4 гишүүн сонгогдохоор явагдсан. 1992 оны сонгуульд МАХН УИХ-д үнэмлэхүй олонх болсноор Засгийн газрыг дангаараа бүрдүүлсэн.
- **1996 оны** УИХ-ын сонгууль нь цэвэр мажоритар системээр явагдсан ба түүний үр дүнд Ардчилсан Холбоо эвсэл парламентын олонх болж Засгийн газрыг “Ардчилсан Холбоо” Эвсэлд багтсан МҮАН, МСДН-ын гишүүд бүрдүүлсэн билээ.
- **2000 оны** УИХ-ын сонгууль мөн цэвэр мажоритар системээр явагдсан бөгөөд энэ сонгуульд МАХН үнэмлэхүй олонх болж Засгийн газраа дангаараа бүрдүүлсэн. УИХ-ын 1996 оны сонгуультай харьцуулахад сонгуульд оролцсон нам, эвслээс нэр дэвшигчийн тоо 2 дахин илүү байсан.
- **2004 оны** УИХ-ын сонгууль өмнөх хоёр сонгуулийн нэгэн адил мажоритар системээр явагдсан ба тус парламентын сонгуульд аль ч нам олонх болоогүй учраас хамтарсан Засгийн газрыг МАХН болон Эвсэлд багтсан намын төлөөллөөс бүрдүүлсэн билээ.
- **2008 оны** УИХ-ын сонгуулийн тогтолцоог 2005 онд баталсан УИХ-ын сонгуулийн тухай хууль /Шинэчилсэн найруулга/-аар, 1992 оны сонгуулийн тогтолцооны загвараар (мажоритар системээр олон мандаттай тойрогт) явуулсан. Гэхдээ сонгогч мандатын тоогоор бус өөрийн хүсэлтээр хэд хэдэн нэр дэвшигчид санал өгөх эрхтэй болсон байна. Энэхүү сонгуульд МАХН олонх болсон хэдий ч тухайн үеийн нийгэм-улс төрийн нөхцөл байдлын улмаас хамтарсан Засгийн газар байгуулагдсан.
- **2012 оны** УИХ-ын сонгууль нь 2011 онд шинээр батлагдсан Улсын Их Хурлын сонгуулийн тухай хууль, Сонгуулийн автоматжуулсан системийн тухай хуулийн дагуу явагдсан. Шинээр батлагдсан сонгуулийн тухай хуулийн дагуу сонгуулийг холимог тогтолцоогоор буюу 26 тойргоос 48 гишүүнийг олонхыг төлөөлөх (мажоритар)

²¹⁶ Улсын Их Хурлын 2016 оны 05 дугаар сарын 04-ний өдрийн “Үндсэн хуулийн цэцийн 2016 оны 05 дугаар дүгнэлтийн тухай” 38 дугаар тогтоол <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawld=11895>

²¹⁷ Монгол Улсын Их Хурлын сонгуулийн тойрог байгуулах, тойргийн мандатын тоо, дугаар, нутаг дэвсгэр, төвийг тогтоох тухай Улсын Их Хурлын 2016 оны 01 дүгээр сарын 29-ний өдрийн 11 дүгээр тогтоол <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawld=11630>

²¹⁸ Улсын Их Хурлын Тамгын газрын Судалгааны алба. (2012 он). Монгол Улсын Их Хурлын сонгуулийн тойм. УБ: Судалгааны эмхэтгэл XIII боть, СТ-12/408.

тогтолцоогоор, 28 гишүүнийг намын жагсаалтаар пропорционал тогтолцоогоор сонгосон. Үүний үр дүнд гадаад дахь Монгол Улсын иргэд анх удаагаа сонгуульд саналаа өгөх боломжтой болсон. Тус сонгууль нь шинэ тогтолцоо, автоматжуулсан хэлбэрээр явагдсанаараа онцлог болсон.

- **2016 оны** УИХ-ын сонгууль 2015 онд батлагдсан шинэ Сонгуулийн тухай хуулийн дагуу нэг мандаттай тойрог бүхий олонхыг төлөөлөх (мажоритар) тогтолцоогоор явагдсан. Үр дүнд нь гадаадад оршин суугаа Монгол Улсын иргэд аль нэг тойрогт харьяалагдахгүй болсны улмаас санал өгөх боломжгүй болсон.
- **2020 оны** УИХ-ын сонгууль 2019 онд батлагдсан шинэ Улсын Их Хурлын сонгуулийн тухай хуулийн дагуу томсгосон тойрог бүхий олонхыг төлөөлөх (мажоритар) тогтолцоогоор явагдсан. Сонгогч мандатын тооноос хамаарч 2-3 санал өгч, хамгийн олон санал авсан, тухайн тойрогт ногдох мандатын тоотой тэнцүү тооны нэр дэвшигчийг Монгол Улсын Их Хурлын гишүүнээр сонгосон.

Судалгаанаас үзэхэд, 1992, 2005, 2011, 2015, 2019 онуудад УИХ-ын сонгуулийн тухай хуулийг шинэчлэн баталсан. Харин сонгуулийн тогтолцоог 1992, 1996, 2008, 2012, 2015, 2016, 2019 онуудад тус тус өөрчилж байсан буюу сонгууль бүрийн өмнө өөрчилж иржээ. Ердөө 2000, 2004 оны УИХ-ын сонгуулийн өмнө сонгуулийн тогтолцоог өөрчлөөгүй байна. (Хавсралт 2)

Монгол Улсын Их Хурал, Нэгдсэн Үндэстний Байгууллагын Хөгжлийн хөтөлбөр (НҮБХХ)-ийн хамтран хэрэгжүүлсэн “Иргэдийн оролцоотой хууль тогтоох ажиллагааг дэмжих нь” төслийн хүрээнд 2015 онд гаргасан судалгааны тайланд:²¹⁹

“Монгол Улс 1990 оноос хойш үндсэндээ сонгуулийн олонхын тогтолцоог ашиглаж ирсэн. Гэвч энэ нь заримдаа ихээхэн гажуудал үүсгэж байв. Үүний хамгийн тод жишээ нь, 2000 оны Улсын Их Хурлын сонгуульд 76 тойрог тус бүрээс хамгийн олон санал авсан нэг хүн сонгогдсон. Уг сонгуулиар МАХН нийт саналын 53.32 хувийг авсан ч 76 суудлаас 72-ыг, харин Ардчилсан нам нийт саналын 13.35 ба 1 суудал; Эх орон-Бүгд найрамдах нам 10,95 хувь ба 1 суудал; Иргэний зориг нам нийт саналын 3.45 хувь ба 1 суудал; бие даагчид 2.92 хувь ба 1 суудал авчээ. Бусад намууд нийт саналын 15.97 хувийг авсан ч суудалгүй үлдсэн. Уг сонгуульд нийт саналын 16 хувь буюу 190 мянган сонгогчийн санал хаягдсан нь 10 тойргийн сонгогчийн тоотой тэнцэх юм. Мөн бусад оронтой харьцуулахад суудал-саналын харьцааны алдагдал маш өндөр байгаа бөгөөд Улсын Их Хурал дахь намуудын харьцаа гажуудахад хүргэж болно.

Суудал-саналын харьцааны алдагдал буюу сонгогчдын санал гээгдэх явдал үргэлжлэн гарсаар байна. 2008 оны Улсын Их Хурлын сонгууль олон мандаттай 26 тойрогт явагдсан бөгөөд МАХН 1,514,855 саналаар 45 суудал, АН 1,396,625 саналаар 28 суудал авчээ. Хоёр намын авсан саналын тоо маш ойролцоо боловч суудлын тоо ихээхэн зөрүүтэй байв. Сонгогчдын боловсрол төв Конрад Аденауэрын сангийн дэмжлэгтэйгээр 2008 онд Монгол Улсын сонгуулийг санал тоолох янз бүрийн хувилбараар шинжилж үзээд сонгуулийн тогтолцоонд суудал саналын харьцааны алдагдал маш их байгааг тогтоожээ. Аль ч хувилбараар тооцоход суудал-саналын харьцаа 2000 оны сонгуулийн бодит дүнгээс зөрүүтэй байжээ. Чухам ийм байдлыг засах зорилгоор сонгуулийн тогтолцоог өөрчилж 2012 оны сонгуульд пропорционал элемент оруулсан. Гэвч нийслэлийн мандатын тоо хүн амын өсөлттэй харьцуулахад цөөн байгаа нь нийслэлийн иргэдийн санал гээгдэхэд хүргэж, сонгуулийн тогтолцоо орон нутагт давуу байдал олгосон хэвээр байна.” гэжээ.

²¹⁹ НҮБХХ. (2015). Монгол Улсад ардчиллыг бэхжүүлэхэд Үндсэн хуулийн гүйцэтгэсэн үүрэг: дүн шинжилгээ. УБ.

1992 оноос хойш явагдсан сонгуулийн тогтолцооны өөрчлөлтийг дүгнэхэд мажоритар тогтолцооны хувилбаруудыг голлон хэрэглэж ирсэн байна. Үүнд, 1996, 2000, 2004, 2016 онуудад сонгуулийн нэг мандаттай нэг тойрог, 1992, 2008, 2020 онуудад олон мандаттай том тойрог, 2012 онд 48/28 гэсэн мажоритар давамгайлсан зэрэгцээ тогтолцоог хэрэглэсэн байна. Өнгөрсөн жилүүдэд ашигласан холбогдох тогтолцоо нь дараах давуу болон сул талтай байна. Үүнд:

Хүснэгт 3. УИХ-ын сонгуулиудын тогтолцоо, тэдгээрийн давуу болон сул тал

Сонгуулийн тогтолцоо	Он	Онцлог	Давуу тал	Сул тал
Мажоритар – Олон мандаттай том тойрог бүхий мажоритар тогтолцоо	1992 2008 2020	Олон мандаттай тойргуудад явагдсан	- Хүчирхэг намд илүү ашигтай - Олонх тойрогт зөвхөн нэг намаас ялалт байгуулах	- Намууд хоорондын бус харин нэг нам доторх өрсөлдөөнийг гааруулдаг - Нэр дэвшигчдийн бүтэц алдагддаг - Сонгуулийн нүсэр санхүүжилт шаарддаг - Парламент дахь намын бүлгийн бүтцэд сөргөөр нөлөөлдөг - Санал тоолоход хүндрэлтэй
Мажоритар – нэг мандаттай тойрог бүхий мажоритар тогтолцоо	1996 2000 2004 2016	Нэг мандат – нэг тойрог зарчмаар явагдсан	- Аль нэг нам давуу ялалт байгуулах боломжтой. Гэвч эрсдэл ихтэй.	- Аль нэг намын хэт давуу ялалтыг бий болгодог - Жижиг намуудын санал авах боломжийг хаадаг - Парламент дахь сөрөг хүчний харьцааг алдагдуулдаг
Холимог тогтолцоо	2012	48/28 гэсэн мажоритар давамгайлсан холимог тогтолцоогоор явагдсан	- Олон талт байдал, цөөнхийн оролцоог хангадаг - Цэвэр пропорционал тогтолцоотой харьцуулахад олон тооны жижиг намын тоо цөөн - Санал бага гээгдэнэ.	- Сонгогчдын санал ямар үр дүнд хүрэх нь тодорхой бус - Хоёр өөр статустай “төлөөлөгч” бий болох

Хавсралтаар 1992 оноос 2020 оны хооронд явагдсан нийт 8 удаагийн сонгуулийн дүнг нэгтгэн тоймлож Хавсралт 2-оор үзүүлээ. Мөн тухайн сонгуульд оролцсон намууд хэдэн хувийн санал авч байсныг харах боломжтой юм. Нийт 8 удаагийн сонгуулийн тогтолцооны эрх зүйн холбогдох зохицуулалтыг Хавсралт 3-аас үзнэ үү.

2. ОЛОН УЛСЫН ТУРШЛАГА

2.1. Ардчилсан сонгуулийн үндсэн зарчмууд²²⁰

Жинхэнэ ардчилсан сонгууль гэдэг нь ард түмэн тусгаар тогтнол, халдашгүй эрх дархаа хамтарсан байдлаар илэрхийлж байгаа хэрэг мөн бөгөөд иргэний заяагдмал эрхийн нэг билээ.

Сонгуулийн эрхийн зарчмыг үндсэн ба туслах гэж хоёр ангилж үздэг. Үндсэн зарчимд бүх нийтийн, шууд, чөлөөтэй, тэгш, саналаа нууцаар гаргах, туслах зарчимд сонгуулийг иргэд өөрсдөө зохион байгуулах, заавал нэр дэвшүүлэн сонгох, сонгуулийн нутаг дэвсгэрийн сонгуулийн санал хураахаас бусад ажил ил тод байх, сонгогдсонд тооцох зарчмууд орно.²²¹

²²⁰ <http://www.globeinter.org.mn/e-edu/election-media/index.php?cmd=Content&menuid=6&id=15>

²²¹ Бямбадорж Ж. (1999 он). Сонгууль сонгуулийн тогтолцоо. *Шинэ толь* №28.

Энэ талаар дэлхийн олон улс орны Үндсэн хууль төдийгүй Нэгдсэн Үндэстний Байгууллага (НҮБ) болон бусад холбогдох байгууллагуудын хүний эрхийн баримт бичгүүдэд тусгажээ.

а) Бүх нийтийн байх зарчим (*Universal Suffrage*)

Бүх нийтийн байх гэдэг нь сонгуулийн насанд хүрсэн бүх иргэн сонгууль өгөх эрхтэй байх юм. Иргэн яс үндэс, гарал, хэл, арьсны өнгө, хүйс, нийгмийн гарал байдал, өмч, эрхэлж буй ажил, албан тушаал, шашин шүтлэг, боловсролын түвшингээс үл хамааран сонгох эрхтэй. Хуульд заасны дагуу зарим нэг хязгаарлалт байж болдог нь бүх нийтийн байх зарчмыг алдагдуулж буй хэрэг биш юм. Жишээ нь: Эмнэлгийн дүгнэлт, шүүхийн шийдвэрээр ухаан солиотой нь нотлогдсон, түүнчлэн хорих газар ял эдэлж байгаа хүн сонгуульд оролцох эрхгүй.

б) Сонгууль чөлөөтэй байх зарчим (*Free Suffrage*)

Энэ нь сонгогч сонгуульд заавал оролцож саналаа өгөх үүрэг хариуцлага хүлээхгүй гэсэн үг буюу сонгуульд оролцох, эс оролцохоо өөрөө шийдэх эрхтэй юм. Мөн саналаа хэнд өгөхөө зөвхөн өөрийн бодол, шийдвэрээр чөлөөтэй шийдэх бөгөөд хэн боловч албадан нөлөөлж, саад учруулахыг хориглоно.

в) Саналаа нууцаар гаргах зарчим (*Secret Voting*)

Сонгогч саналаа хэрхэн өгч буй нь таны хувийн нууц юм. Сонгогч ямар нэгэн гадны хүч, нөлөөлөлгүйгээр, зөвхөн өөрийн оюун бодлоор сонголт хийх, саналаа чөлөөтэй илэрхийлэх бололцоо нөхцөлийг хангахад энэхүү зарчмын агуулга оршино. Санал бэлтгэх тасалгаанд сонгогчоос өөр хэн ч байж болохгүй бөгөөд саналаа чөлөөтэй илэрхийлэхэд саад учруулахыг хориглон хуульчилсан. Саналын нууцыг хамгаалах үүргийг сонгуулийг эрхлэн явуулж буй байгууллагууд хүлээнэ.

Сонгууль тэгш байх зарчим (*Equal Suffrage*)

Дараах гурван нөхцөлийг биелүүлсэн тохиолдолд сонгуулийн тэгш байдал хангагддаг. Үүнд: сонгогч бүр адил тооны (голдуу нэг санал) санал өгөх эрхтэй байх; бүх сонгогчид адил тэгш үндсэн дээр сонгох; төлөөлөгч (депутат) бүр ижил тооны иргэдийг төлөөлөх ёстой.

Шууд байх зарчим (*Direct Suffrage*)

Саналаа ямар нэгэн төлөөлөлгүйгээр зөвхөн өөрөө биечлэн өгнө. Ихэнх тохиолдолд парламентын доод танхим, нэг танхимт парламентын гишүүдийг шууд сонгуулиар сонгодог. Энэ нь сонгууль явуулахын тулд тусгайлан байгуулагдсан сонгуулийн коллеги, эсхүл доод шатны төлөөллийн байгууллагыг иргэдээс сонгон үүний дараа тэдгээр байгууллага өөрсдийн дээд шатны төлөөллийн байгууллагыг сонгодог шууд бус сонгуулиас ялгаатай юм.

Европын Холбооноос сонгуультай холбоотой олон улсын болон бүс нутгийн баримт бичгийг (*Compendium of International Standards for Elections*)²²² тайлбарын хамт эмхэтгэн гаргадаг. Уг баримт бичгүүдэд шууд сонгох эрхийн талаар дараах байдлаар тодорхойлсон байна.

Тухайлбал, Нэгдсэн Үндэстний Байгууллагын 1948 оны Хүний эрхийн түгээмэл тунхаглалын 21 дүгээр зүйлд.²²³

“1.Хүн бүр улсаа удирдахад шууд буюу чөлөөтэй сонгосон төлөөлөгчдөөрөө уламжлан оролцох эрхтэй. ...

... 3.Ард түмний хүсэл зориг бол засгийн эрх мэдлийн үндэс байх ёстой. Энэ хүсэл зориг нь сонгуулийн бүх нийтийн тэгш эрхийн үндсэн дээр саналыг нууцаар хураах буюу саналаа

²²² European Commission, Directorate-General for External Relations. (2019). Compendium of international standards for elections: fourth edition. Publications Office. <https://data.europa.eu/doi/10.2770/923866>

²²³ Хүний эрхийн түгээмэл тунхаглал, 1946 он, НҮБ <https://legalinfo.mn/mn/detail/1271>

чөлөөтэй гаргах явдлыг хангахуйц өөр адил чанартай хэлбэрийг ашиглах замаар явуулж байвал зохих тогтмол, хуурамч бус сонгуулиар илрэлээ олно” гэжээ.

2002 оны Тусгаар улсуудын хамтын нөхөрлөлийн гишүүн орнуудын Ардчилсан сонгууль, сонгуулийн эрх, эрх чөлөөний стандартын тухай конвенц (*Convention on the Standards of Democratic Elections, Electoral Rights and Freedoms in the Member States of the Commonwealth of Independent States (2002)*)-ийн 4 дүгээр зүйлд:

“1. Шууд байх зарчмыг баримтлах гэдэг нь сонгогчид сонгуульд нэр дэвшигч, ба/эсхүл нэр дэвшигчдийн жагсаалтын төлөө, эсхүл нэр дэвшигч ба/эсхүл нэр дэвшигчдийн жагсаалтын эсрэг, эсхүл бүх нэр дэвшигч ба/эсхүл нэр дэвшигчдийн жагсаалтын эсрэг шууд саналаа өгөхийг ойлгоно.

2. Хууль тогтоох байгууллагын аль нэг танхимын бүх гишүүдийн мандат нь ерөнхий сонгуулиар нэр дэвшигч ба/эсхүл нэр дэвшигчдийн жагсаалтын хооронд явагдах чөлөөт өрсөлдөөний объект байна.

3. Үндэсний хууль тогтоох байгууллага нь хоёр танхимтай бөгөөд зарим, эсхүл бүх мандат нь ерөнхий сонгуулиар нэр дэвшигч ба/эсхүл нэр дэвшигчдийн жагсаалтын хооронд явагдах чөлөөт өрсөлдөөний объект биш байх тохиолдолд Конвенцын энэхүү заалттай зөрчилдөхгүй.” гэжээ.

2.1.1. Дэлхийн зарим улс орнуудын парламентын сонгуулийн шууд зарчим²²⁴

Парламентын сонгуультай холбоотой зохицуулалтыг санамсаргүй байдлаар сонгосон 55 улсын Үндсэн хуулийн хүрээнд судалж үзэхэд:

Судалгаанд хамрагдсан 55 улсаас 8 улс (Исланд, Замби, Лаос, Мьянмар, Непал, Турк, Эритрей, Япон)-аас бусад 47 улс Парламентын гишүүдийг шууд сонгох эрхийн үндсэн дээр сонгоно гэж Үндсэн хуульдаа тусгасан байна. Мөн 10 улс сонгуулийн зарчмаа шууд гэж заагаад сонгуулийн тогтолцоогоо зааж өгсөн байна. (Хүснэгт 5.) Үүнд:

- *Пропорционал тогтолцоотой гэж:* Армени, Австри, Финланд, Латви, Люксембург, Намиби, Польш, Руанда, Уругвай;
- *Мажоритар тогтолцоотой гэж:* Азербайжан Улс заасан байна.

Ер нь аль ч улс оронд сонгуулийн зарчим нь бүх нийтийн, чөлөөтэй, тэгш, шууд, нууц гэсэн байх бөгөөд зарим улсад эдгээр зарчмын аль нэг нь байхгүй, эсхүл заавал санал өгөх зарчмыг нэмж тусгадаг байна. Сонгуулийн талаарх онолын үүднээс авч үзвэл, шууд сонгох эрх нь **сонгогч ямар нэг төлөөллөөр дамжуулахгүйгээр өөрөө саналаа өгөх** гэж ойлгодог байна.

UIH.MN
СУДАЛГААНЫ САН

²²⁴ Улсын Их Хурлын Тамгын газрын Судалгааны алба. (2011). Дэлхийн зарим улс орнуудын парламентын сонгуулийн шууд зарчим. Судалгааны эмхэтгэл Х боть, СТ-11/410.

Хүснэгт 4. Үндсэн хуулиар парламентын гишүүдийг шууд сонгох болон сонгуулийн тогтолцоог тогтоосон байдал

Шууд сонгох эрхийг тусгасан эсэх	Сонгуулийн тогтолцоог тогтоогоогүй	Сонгуулийн хэлбэрийг тогтоосон:		
		Пропорционал	Мажоритар	Холимог
Тусгасан 47 улс	37 улс Беларусь, БНКонго Улс, БНСУ, Болгар, Гаити, Грек, Гренада, Дани, Израил, Иран, Итали, Казахстан, Камбож, Камерун, Катар, Коста Рика, Кувейт, Литва, Мавритани, Мадагаскар, Молдова, Монтенегро, Румын, Сент Люсия, Серби, Словак, Словени, Тунис, Туркменистан, Умард Македон, Унгар, ХБНГУ, Хорват, Чех, Чили, Швед, Эстони	9 улс Австри, Армени, Латви, Люксембург, Намиби, Польш, Руанда, Уругвай, Финланд	1 улс Азербайжан	-
Тусгаагүй 8 улс	5 улс Лаос, Мьянмар, Турк, Эритрей, Япон	1 улс Исланд	1 улс Замби	1 улс Непал

Судалгаанд авагдсан 55 улсын хувьд:²²⁵

Танхимын тооны хувьд:

- 1 танхим бүхий - 31 улс;
- 2 танхим бүхий - 24 улс;

Засаглалын хэлбэрийн хувьд:

- Парламентын засаглалтай – 26 улс;
- Ерөнхийлөгчийн засаглалтай – 7 улс;
- Холимог засаглалтай – 19 улс;
- Хаант засаглалтай – 2 улс;
- Нэг намын тогтолцоотой – 1 улс тус тус хамрагдсан болно.

Хүснэгт 5. Парламентын гишүүдийн сонгуулийн шууд зарчим, засаглалын хэлбэрээр

Засаглалын хэлбэр	Шууд зарчмыг тусгаагүй			Шууд зарчмыг тусгасан	
	Улсын тоо	Улсын нэр	Улсын тоо	Улсын нэр	
Парламентын засаглалтай	3 улс	Исланд, Непал, Япон	23 улс	Армени, Болгар, Грек, Гренада, Дани, Израил, Итали, Камбож, Латви, Люксембург, Молдова, Сент Люсия, Серби, Словак, Словени, Умард Македон, Унгар, Финланд, ХБНГУ, Хорват, Чех, Швед, Эстони	
Ерөнхийлөгчийн засаглалтай	1 улс	Эритрей	6 улс	БНСУ, Гаити, Коста Рика, Туркменистан, Уругвай, Чили	
Холимог засаглалтай	3 улс	Замби, Мьянмар, Турк	15 улс	Австри, Азербайжан, Беларусь, БНКонго Улс, Иран, Казахстан, Камерун, Литва, Мавритани, Мадагаскар, Монтенегро, Намиби, Польш, Руанда, Румын, Тунис	
Бусад	1 улс	Лаос	2 улс	Катар, Кувейт	

²²⁵ ОУПХ-ны мэдээллийн баазыг ашиглан танхимын тоо, засаглалын хэлбэрийг тодорхойлсон болно.
<https://data.ipu.org/>

Хүснэгт 6. Парламентын гишүүдийн сонгуулийн зарчимтай холбоотой
гадаадын зарим улсын Үндсэн хуулийн зохицуулалт²²⁶

Улсын нэр		Зохицуулалт
1.	Армени	7.Сонгуулийн зарчмууд Үндэсний Ассамблей болон орон нутгийн зөвлөлийн сонгууль ард нийтийн санал асуулга нь бүх нийтийн, тэгш, чөлөөтэй, шууд сонгох эрхийн үндсэн дээр саналаа нууцаар гаргах замаар явагдана. 89.Үндэсний Ассамблей 101-ээс доошгүй гишүүнээс бүрдэнэ... Үндэсний Ассамблейг пропорционал төлөөллийн зарчмаар сонгоно...
2.	Австри	26.Үндэсний Зөвлөлийг Холбооны ард түмэн (сонгууль явагдах өдөр 16 нас хүрсэн эрэгтэй, эмэгтэй хүмүүс) пропорционал төлөөллийн зарчмын үндсэн дээр тэгш, шууд , биечлэн болон саналаа нууцаар гаргах замаар сонгоно.
3.	Азербайжан	83.Парламентын гишүүдийг бүх нийтийн, тэгш, шууд сонгуулиар чөлөөт, биечлэн, саналаа нууцаар гаргах үндсэн дээр олонхыг төлөөлөх (мажоритар) тогтолцоогоор сонгоно.
4.	Беларусь ²²⁷	67.Депутатуудын сонгууль шууд байна . Депутатуудыг иргэд шууд сонгоно .
5.	БНСУ	41.Үндэсний Ассамблей бүх нийтийн, тэгш, шууд , нууц санал хураалтаар иргэдийн санал авсан гишүүдээс бүрдэнэ.
6.	Болгар	10.Сонгууль, үндэсний болон орон нутгийн бүх нийтийн санал асуулга нь бүх нийтийн, тэгш, шууд сонгох эрхийн үндсэн дээр саналаа нууцаар гаргах замаар явагдана.
7.	Гаити	89.Төлөөлөгчдийн Танхимын гишүүд нь санал өгөх эрх бүхий иргэдээс шууд сонгох эрхийн үндсэн дээр сонгогдох бөгөөд тэд иргэдийн нэрийн өмнөөс Сенаттай хамтран, хууль тогтоох эрх мэдлийг хэрэгжүүлэх үүргийг хүлээнэ.
8.	ХБНГУ	38.Герман Улсын Бундестагийн гишүүнийг бүх нийтийн, шууд , чөлөөт, тэгш болон нууц сонгуулиар сонгоно. Бундестагийн гишүүд нийт ард түмний төлөөлөгч бөгөөд аливаа чиглэл, даалгаврыг биелүүлэх үүрэггүй, гагцхүү өөрийн итгэл үнэмшилд захирагдана.
9.	Грек	51.Парламентын гишүүдийг шууд , бүх нийтийн, нууц санал хураалтаар хуульд заасан санал өгөх эрх бүхий иргэд сонгоно.
10.	Гренада	32.Үндсэн хуулийн 56-р зүйлд заасны дагуу Гренада нь сонгуулийн тойргуудад хуваагдах бөгөөд нэг тойргоос нэг Төлөөлөгчдийн танхимын гишүүнийг тухайн тойргийн иргэд Үндсэн хууль болон бусад хуульд заасны дагуу шууд сонгоно .
11.	Дани	31.1.Парламентын гишүүдийг бүх нийтийн, шууд санал хураалтаар сонгоно.
12.	Замби ²²⁸	45.Үндсэн хуулийн 47 дугаар зүйлд заасан Ерөнхийлөгч, Парламентын гишүүн, зөвлөхийн сонгуулийн тогтолцоо нь: а) иргэд улс төрийн эрхээ чөлөөтэй хэрэгжүүлэх; б) санал тэгш байх зарчим дээр суурилсан насанд хүрэгчдийн бүх нийтийн санал хураалт; в) нийгмийн янз бүрийн бүлгүүдийн сонирхлын шударга төлөөлөл; г) Парламент, эсхүл Зөвлөл дэх жендерийн тэгш байдлыг тус тус хангана. 47.2.Парламентын сонгуулийг Үндсэн хуулийн 68 дугаар зүйлд заасны дагуу нэр дэвшигчдээс хамгийн олон санал авсан хүн ялах дүрэмтэй харьцангуй олонхыг (FPTP) төлөөлөх тогтолцоогоор явуулна.

²²⁶ <https://constituteproject.org/?lang=en>

²²⁷ 2022 оны 02 дугаар сарын 27-ны өдөр Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах асуудлаар ард нийтийн санал асуулга явуулж, холбогдох нэмэлт, өөрчлөлт оруулсан. <https://president.gov.by/ru/gosudarstvo/constitution>

²²⁸ 2016 оны 01 дүгээр сарын 5-ны өдөр Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулсан.

[https://www.parliament.gov.zm/sites/default/files/documents/amendment_act/Constitution%20of%20Замби%20%20\(Amendment\),%202016-Act%20No.%202_0.pdf](https://www.parliament.gov.zm/sites/default/files/documents/amendment_act/Constitution%20of%20Замби%20%20(Amendment),%202016-Act%20No.%202_0.pdf)

13.	Израил	4.Кнессетийг үндэсний, бүх нийтийн, шууд , тэгш, нууц, хувь тэнцүүлэх (пропорционал төлөөллийн) сонгуулиар Кнессетийн сонгуулийн тухай хуулийн дагуу сонгоно. Энэ хэсгийг Кнессетийн олонхын саналаас бусад байдлаар өөрчлөхгүй.
14.	Иран	62.Исламын Зөвлөх Ассамблей ард түмнээс шууд , нууц санал хурааж сонгогдсон төлөөлөгчдөөс бүрдэнэ.
15.	Исланд	31 Парламент нь бүх ард түмнээс нууц санал хураалтаар, пропорционал төлөөллийн үндсэн дээр , 4 жилийн хугацаагаар сонгогддог 63 гишүүнтэй байна. ...Сонгуулийн тойргийн хил, хязгаарыг тогтоох, Парламентад суудал хуваарилах арга хэлбэртэй холбоотой зохицуулалтыг зөвхөн Парламентын гуравны хоёрын саналаар өөрчилнө.
16.	Итали	56.Төлөөлөгчдийн танхим бүх нийтийн, шууд сонгуулиар сонгогдоно.
17.	Казахстан	50.1.Парламент нь Сенат ба Мажилис (Төлөөлөгчдийн танхим) гэж нэрлэх хоёр танхимаас бүрдэнэ. 3.Мажилис зуун долоон (107) төлөөлөгчөөс бүрдэх бөгөөд тэдгээр нь Үндсэн хуульд нийцүүлэн гаргасан дүрмийн дагуу сонгогдоно. 51.Мажилисийн 98 төлөөлөгчийг бүх нийтийн, тэгш, шууд болон нууц санал хураалтын үндсэн дээр сонгоно. Мажилисийн 9 төлөөлөгчийг Казахстаны Ардын Чуулган (Ассамблей)-аас сонгоно.
18.	Камбож	76.Депутатуудыг чөлөөт, бүх нийтийн, тэгш, шууд , нууц санал хураалтаар сонгоно.
19.	Камерун	15.Үндэсний Ассамблей 180 гишүүнээс бүрдэх бөгөөд тэдгээрийг шууд , бүх нийтээр сонгох эрхийн үндсэн дээр нууц санал хураалтаар 5 жилийн хугацаагаар сонгоно.
20.	Катар	77.Аль-Шура зөвлөл 45 гишүүнээс бүрдэх бөгөөд 30 нь бүх нийтийн, шууд , нууц санал хураалтаар сонгогдох ба 15-ыг нь Эмир сайдууд болон бусад хүмүүсээс томилно.
21.	БНКонго Улс	128.Үндэсний Ассамблейн гишүүдийг шууд , бүх нийтээр сонгох эрхийн үндсэн дээр сонгоно.
22.	Коста-Рика	93.Санал өгөх нь иргэн бүрийн үндсэн чухал, заавал биелүүлэх үүрэг бөгөөд Иргэний бүртгэлд бүртгэгдсэн иргэд нь шууд , нууцаар саналаа өгөх эрхтэй.
23.	Кувейт	80.Үндэсний Ассамблей нь сонгуулийн хуульд заасны дагуу бүх нийтийн шууд сонгох эрхийн үндсэн дээр нууц санал хураалтаар сонгогдсон 50 гишүүнтэй байна.
24.	Лаос	54.Үндэсний Ассамблейн бүрэн эрхийн хугацаа таван жил байна. Үндэсний Ассамблейн гишүүд хуульд заасны дагуу Лаосын иргэдээс сонгогдоно.
25.	Латви	6.Сейм бүх нийтийн, чөлөөтэй, тэгш, шууд , нууц, пропорционал төлөөллийн үндсэн дээр сонгогдоно.
26.	Литва	55.Сейм бүх нийтийн, чөлөөт, тэгш, шууд сонгох эрхийн үндсэн дээр саналаа нууцаар гаргаж, дөрвөн жилийн хугацаагаар сонгосон ард түмний 141 төлөөлөгчөөс бүрдэнэ.
27.	Люксембург	51.4.сонгууль шууд байна. 5.Депутатуудыг бүх нийтийн санал хураалтаар, намын нэрсийн жагсаалтаар, пропорционал төлөөллийн дагуу ... сонгоно
28.	Мавритани	47.Үндэсний Ассамблейн депутатуудыг 5 жилийн хугацаагаар шууд сонгоно.
29.	Мадагаскар	69.Үндэсний Ассамблейн гишүүдийг бүх нийтийн шууд сонгох эрхийн үндсэн дээр 5 жилийн хугацаагаар сонгоно.

30.	Умард Македон	62.БНМакедон Улсын Хурал 120-140 депутатаас бүрдэнэ. Депутатуудыг бүх нийтийн, чөлөөтэй, шууд сонгох эрхийн үндсэн дээр саналаа нууцаар гаргах замаар сонгоно.
31.	Молдова	61.Парламентын гишүүдийг бүх нийтийн, тэгш, шууд , саналаа нууцаар гаргаж сонгоно. Сонгуулийг зохион байгуулах, явуулах журмыг органик хуулиар тогтооно.
32.	Монтенегро	83.Парламент нь бүх нийтийн, тэгш сонгуулиар саналаа нууцаар гаргах үндсэн дээр шууд сонгогдсон Парламентын гишүүдээс бүрдэнэ. Парламент 81 гишүүнтэй байна.
33.	Мьянмар	109.Төлөөлөгчдийн танхим нь (The Pyithu Hluttaw) хамгийн ихдээ 440 гишүүнээс бүрдэх бөгөөд дараах байдлаар бүрдүүлнэ: 330-аас илүүгүй төлөөлөгчийг хот суурины тухай хуульд заасан ...тойргуудаас; 110-аас илүүгүй төлөөлөгчийг хуульд заасны дагуу Батлан хамгаалах албаны Ерөнхий командлагчийн нэр дэвшүүлсэн Батлан хамгаалах албаны албан хаагч бүхий төлөөлөгчид байна.
34.	Намиби	18.1. Үндэсний Ассамблей дараах бүрэлдэхүүнтэй байна: А.96 гишүүнийг сонгогчдын нэрсийн жагсаалтад бүртгэгдсэн сонгогчид бүх нийтийн, шууд , нууц санал хураалтаар сонгоно. 49. 46.1.а-д заасан гишүүдийн сонгуулийг намын нэрсийн жагсаалтаар Хавсралт 4-т заасны дагуу пропорционал төлөөллийн үндсэн дээр явуулна.
35.	Непал	84.Төлөөлөгчдийн танхим нь нийт 275 гишүүнээс бүрдэх бөгөөд дараах байдлаар бүрдүүлнэ: 165 гишүүнийг хүн ам, газар зүй болон онцлог байдлыг харгалзан хуваасан 165 тойргоос хамгийн олон санал авсан хүн ялах дүрэмтэй харьцангуй олонхыг (FTRP) төлөөлөх тогтолцоогоор ; 110 гишүүнийг сонгогчид намын төлөө санал өгөх хувь тэнцүүлэх (пропорционал төлөөллийн) тогтолцоогоор улсыг бүхэлдээ нэг тойрог гэж үзэж сонгуулийг явуулна.
36.	Польш	96.2.Сеймийн сонгууль бүх нийтийн, тэгш, шууд, пропорционал байх ба нууцаар саналаа өгөх замаар явагдана.
37.	Руанда	75.Төлөөлөгчдийн танхимын бүрэлдэхүүн, гишүүдийг сонгох: Төлөөлөгчдийн танхим 80 гишүүнээс бүрдэнэ. Тэдгээрийг дараах төлөөллүүдээс сонгоно. Үүнд: 53 гишүүнийг улс төрийн байгууллагаас нэр дэвшүүлсэн нэрсийн тогтмол жагсаалтаас, эсхүл бие даагч нэр дэвшигчдийг пропорционал тогтолцоогоор шууд бүх нийтийн сонгуулийн үндсэн дээр; 24 эмэгтэй гишүүнийг үндэсний засаг захиргааны нэгжээс сонгуулийн тусгай коллегииор дамжуулан; 2 гишүүнийг Үндэсний залуучуудын зөвлөлөөс; 1 гишүүнийг Хөгжлийн бэрхшээлтэй хүмүүсийн Үндэсний зөвлөлөөс тус тус сонгоно. ...Гишүүдийн 30-аас доошгүй хувь нь эмэгтэй байна.
38.	Румын	62.Төлөөлөгчдийн танхим, Сенатыг сонгуулийн хуульд заасны дагуу бүх нийтийн, тэгш, шууд , чөлөөт сонгуулийн эрхийн үндсэн дээр сонгоно.
39.	Сент Люсиа	33.1.Үндсэн хуулийн 58-р зүйлд заасны дагуу сонгуулийн тойргууд байгуулагдах бөгөөд нэг тойргоос нэг Төлөөлөгчдийн танхимын гишүүнийг тухайн тойргийн иргэд шууд сонгоно .
40.	Словак	74.Парламентын гишүүдийг бүх нийтийн, тэгш, шууд сонгох эрхийн үндсэн дээр, нууц санал хураалтаар сонгоно.
41.	Словени	80.Парламентын гишүүдийг бүх нийтийн, тэгш, шууд , нууц санал хураалтаар сонгоно.

42.	Серби	100.Үндэсний Ассамблей нь хуульд заасны дагуу шууд сонгуулиар, саналаа нууцаар гаргах үндсэн дээр сонгогдсон 250 гишүүнээс бүрдэнэ...
43.	Тунис ²²⁹	55.Ардын Төлөөлөгчдийн Хурлын гишүүдийг сонгуулийн хуульд заасны дагуу бүх нийтийн, чөлөөт, шууд , саналаа нууцаар гаргах үндсэн дээр, шударга, ил тод санал хураалтаар сонгоно.
44.	Турк	75.Туркийн Үндэсний Их Хурал бүх нийтийн сонгуулийн эрхийн үндсэн дээр сонгогддог 600 депутатаас бүрдэнэ.
45.	Туркменистан	78.Парламент нь 125 төлөөлөгчөөс бүрдэх бөгөөд, тэдгээрийг тэгш тоо бүхий (сонгуулийн тэгш зарчим) сонгогчдын тойргоос таван жилийн хугацаатай сонгоно. 119.Туркменистан Улсын Ерөнхийлөгч, Парламентын (дээд, доод) гишүүдийг бүх нийтийн, тэгш сонгуулиар сонгоно. 121.Сонгууль нь шууд байх бөгөөд сонгогдсон хүмүүс нь иргэдээс шууд сонгогдоно.
46.	Унгар	2.Үндэсний Ассамблейн гишүүнийг органик хуульд заасны дагуу шууд болон саналаа нууцаар гаргах санал хураалтаар, сонгогчдын хүсэл зоригоо чөлөөтэй илэрхийлэхийг баталгаажуулсан бүх нийтийн, тэгш сонгуулиар сонгоно.
47.	Уругвай	88.Төлөөлөгчдийн тахим нь улс орны лема (нам) бүрд өгсөн саналыг харгалзан үздэг пропорционал төлөөллийн үндсэн дээр иргэдээс шууд сонгогдсон 99 гишүүнээс бүрдэнэ.
48.	Финланд	25.Парламентын гишүүдийг шууд, пропорционал , нууц санал хураалтаар сонгоно. Санал өгөх эрх бүхий иргэн бүр сонгуульд тэгш эрхтэй оролцоно.
49.	Хорват	71.Хорватын Парламент нь бүх нийтийн шууд , тэгш сонгуулиар, саналаа нууцаар гаргах үндсэн дээр сонгогдсон 100-аас доошгүй, 160-аас дээшгүй тооны гишүүнтэй байна.
50.	Чех	18.Төлөөлөгчдийн танхимын сонгуулийг бүх нийтийн, тэгш, саналаа шууд гаргах эрхийн үндсэн дээр нууц санал хураалтаар пропорционал төлөөллийн үндсэн дээр явуулна.
51.	Чили	47.Төлөөлөгчдийн Танхим нь сонгуулийн тойргоос (дүүргээс) шууд , нууц санал хурааж сонгогдсон гишүүдээс бүрдэнэ. Үндсэн хуулийн органик хуулиар Төлөөлөгчийн танхимын гишүүдийн тоо, сонгуулийн тойрог болон сонгуулийн хэлбэрийг тогтооно.
52.	Швед	Удирдлагын хэлбэрийн тухай 3 дугаар бүлэг 1.Риксдаг (Парламент)-ыг чөлөөт, нууц, шууд сонгуулиар томилно. Ийм сонгуульд саналыг намд өгөх бөгөөд сонгогч өөрийн үзэмжээр саналаа илэрхийлэх боломжтой юм.
53.	Эритрей	31.2.Үндэсний Ассамблей ард түмнээс сонгогдсон гишүүдээс бүрдэнэ. 3. Үндэсний Ассамблейн гишүүдийг сонгуулийн эрх бүхий бүх иргэд нууц санал хураалтаар сонгоно.
54.	Эстони	60.Рийгикогу (Парламент) нь 101 гишүүнээс бүрдэнэ. Рийгикогугийн гишүүдийг чөлөөт сонгуулиар хувь тэнцүүлэн хуваарилах (пропорционал төлөөллийн) зарчмын үндсэн дээр сонгоно. Сонгууль нь бүх нийтийн, жигд нэг хэлбэрээр, шууд явагдана . Саналаа нууцаар гаргана.
55.	Япон	47.Сонгуулийн тойрог, санал хураах аргачлал, хоёр танхимын гишүүдийн сонгуульд холбогдох бусад асуудлыг хуулиар тогтооно.

²²⁹ Тунис Улс нь 2014 онд шинэ Үндсэн хуулиа баталсан.
https://constituteproject.org/constitution/Тунис_2014?lang=en

2.2. Сонгуулийн тогтолцоо, ангилал²³⁰

Сонгуулийн тогтолцоо (буюу санал хураах тогтолцоо) гэдэг нь сонгогч тодорхой хувилбаруудаас өөрийн сонголтыг хийхтэй холбогдсон харилцаа юм. Сонгуулийн тогтолцоо нь санал хураах, санал тоолох, эцсийн дүнг нэгтгэн тооцох дүрэм журмыг өөртөө агуулж байдаг. Сонгуулийн тогтолцоог судалдаг онолыг *сонгуулийн эрх зүй* гэж хэлбэр талаас нь тодорхойлж болох бөгөөд түүний цаана улс төр судлал, эдийн засаг, математикийн агуулга оршиж байдаг.

Сонгуулийн тогтолцоог өргөн хүрээнд, хязгаарлагдмал хүрээнд гэсэн хоёр түвшинд авч үзэж агуулгыг нь тодорхойлдог.

- Иргэнд сонгуулийн эрхийг нээж өгөх, сонгуулийн эрхийн зарчмыг тодорхойлох, төрийн төв болон орон нутгийн сонгуулийг зохион байгуулж явуулах, сонгуулийн санал хураалтын дүнг нэгтгэж, үр дүнг тодорхойлох зэрэг харилцааг зохицуулж байгаа эрх зүйн хэм хэмжээг бүхэлд нь сонгуулийн тогтолцооны өргөн хүрээний тодорхойлолт гэж үздэг. Ийм эрх зүйн системийг бүхэлд нь сонгуулийн эрх зүй гэдэг.
- Санал хураалтын дүнг нэгтгэн тодорхойлох журмыг сонгуулийн тогтолцооны хязгаарлагдмал хүрээний тодорхойлолт гэж үздэг.

1936 оны ЗХУ-ын Үндсэн хуульд сонгуулийн тогтолцоог өргөн утгаар нь тодорхойлох хүртэл гадаадын улс орнуудын судлаачид сонгуулийн тогтолцоог хязгаарлагдмал хүрээнд тодорхойлж иржээ.

Сонгуулийн саналын агуулга, тойргийн хэмжээ, санал хураалтын дүнг мандатад шилжүүлэн тооцох журам, саналаа тухайлсан нэр дэвшигчийн төлөө, эсхүл түүнийг хамруулж байгаа нам, эвсэл /нэрсийн жагсаалт/-ийн төлөө өгөх зэрэг хувьсах чанартай үзүүлэлтүүдийг харгалзан сонгуулийн тогтолцоог дор дурдсанаар ангилдаг.

Сонгуулийн тогтолцооны ангилал

Дэлхийн улс орнуудад сонгуулийн тогтолцооны маш олон хувилбар үйлчилж байгаа бөгөөд тэдгээр нь дотроо олон хувилбартай байгаа юм. Үүнийг хялбарчлан сонгуулийн *олонхыг төлөөлөх тогтолцоо*, сонгуулийн *хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцоо*, сонгуулийн *холимог тогтолцоо* гэсэн гурван ангилалд авч үздэг. Эдгээрийн алинд ч хамааруулж болохооргүй *үл шилжих нэг саналын, хязгаарлагдмал саналын, саналыг дугаарлаж өгөх Бордагийн тооцооны* арга гэсэн сонгуулийн тогтолцооны ангилал бас байдаг. (Зураг 2)

А.Олонхыг төлөөлөх (мажоритар) тогтолцоо: Тодорхой нэр дэвшигчээр дамжуулан сонгуулиар байгуулагддаг эрх барих байгууллагыг бүрдүүлдэг тогтолцоог олонхыг төлөөлөх тогтолцоо гэнэ. Энэ нь бусад намтай (намын нэрсийн жагсаалттай) харьцуулахад тойрогтоо олонх сонгогчдын санал авсан нэг (нэг мандаттай тойргийн үед), эсхүл нэг намын жагсаалтад харьяалалтай хэд хэдэн нэр дэвшигч (олон мандаттай тойрогт) сонгогдсонд тооцогдох олонхын зарчимд үндэслэгдэнэ.

Мажоритар тогтолцооны үед олонхыг:²³¹

- тодорхой,
- үнэмлэхүй,
- харьцангуй гэсэн төрлүүдэд ялган авч үздэг.²³²

²³⁰ Улсын Их Хурлын Тамгын газрын Судалгааны алба. (2010). Сонгуулийн эрх зүйн тогтолцооны онол арга зүйн үндэслэл, зохистой хувилбарыг сонгох зарчим. Судалгааны эмхэтгэл V боть, СТ-10/217.

²³¹ Сонгогчдын олонхын санал авсан нэр дэвшигч сонгогдсонд тооцогдох бөгөөд туйлын олонх (50+1), харьцангуй олонх (хамгийн олон санал авсан), дийлэнх (2/3) болон үнэмлэхүй олонх (3/4)-ийн саналаар сонгогдох гэж ангилдаг.

Тодорхой олонхын мажоритар тогтолцооны хэлбэрийн үед нэр дэвшигчийн (нэр дэвшигчдийн жагсаалт) сонгогдсон тооцоход шаардлагатай тодорхой саналын хувийг хуулиар тогтоож өгдөг байна. Энэ хувь нь голдуу 50+1 санал байж болох боловч үүнээс өөр ч байж болох юм. Хэрвээ тодорхой олонхын мажоритар тогтолцооны үед нэг ч ялагч тодроогүй бол хоёр дахь шатны санал хураалт болно. Хоёр дахь шатанд тухайн тогтолцоогоор шинэ санал хураалтад бусдаа бодвол хамгийн их санал авсан хоёр нэр дэвшигчийг өрсөлдүүлэх, эсхүл өөр байдлаар зохион явуулах боломжтой.

Үнэмлэхүй (ердийн) олонхын мажоритар тогтолцооны хэлбэрийн үед нийт санал өгсөн сонгогчдын (хүчингүй саналын хуудсыг тооллогоос хасдаг) 50-аас доошгүй (хамгийн багадаа) хувийн санал авах шаардлагатай. Энэ тохиолдолд мөн нэг ч ялагч тодроогүй бол хоёр дахь шатны санал хураалт болно.

Харьцангуй олонхын мажоритар тогтолцооны хэлбэрийн үед нэр дэвшигч (нэр дэвшигчийн жагсаалт) сонгогдохын тулд өөр дурын нэр дэвшигчээс (жагсаалт) илүү санал авах ёстой. Энэ тогтолцоо нь дээрх хоёртой харьцуулахад өртөг өндөр хоёр дахь шатны сонгууль явуулах шаардлага үүсгэдэггүй гэдгээр давуу талтай боловч сонгуульд олон нэр дэвшигч оролцож байгаа тохиолдолд сонгогчдын санал хуваагдах магадлал өндөр.

Олонхыг төлөөлөх тогтолцоо нь харьцангуй олонхын, багц саналын, намын багц саналын, дараалал тогтоож саналаа өгөх альтернатив саналын, хоёр шатлалтай саналын гэх мэт хувилбаруудтай. (Зураг 2)

Б.Хувь тэнцүүлэн хуваарилах (пропорционал) тогтолцоо: Нам эвслийн төлөөллөөр дамжуулан сонгуулиар байгуулагддаг эрх барих байгууллагыг бүрдүүлдэг тогтолцоог хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцоо гэнэ. Нам эвслийн авсан саналын хувьтай мандатын тоо нь уялдаж байх ёстой. Хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцоо нь жагсаалт (нээлттэй ба хаалттай)-ын, шилжих бололцоотой нэг саналын гэх мэт олон хувилбартай. Хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцоонд:

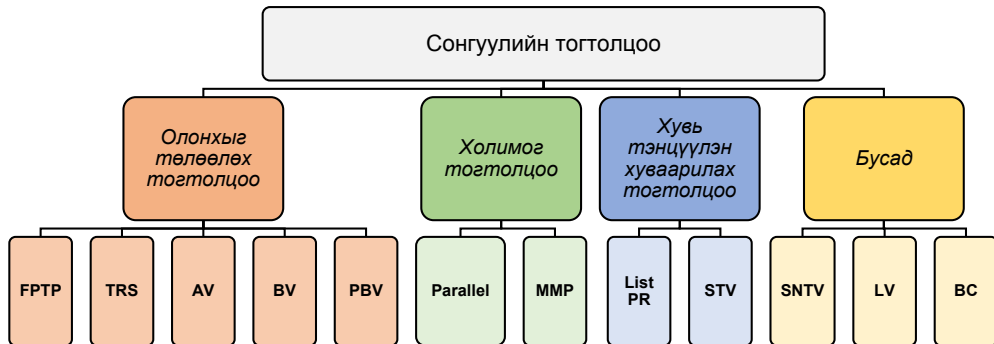
- нам эвслүүдэд суудал хуваарилах тооцоо нь давуу тал олонтой ч зарим талаар хүндрэлтэй;
- ихэнх тохиолдолд сонгуулийн босго тогтоох замаар суудлыг хуваарилдаг.
- сонгуулийн босгыг ихэнхдээ тухайн тойрог/улсын хэмжээнд/-ийн сонгуулийн хүчинтэй саналын тоог мандатын тоонд харьцуулж тодорхойлдог;
- намын нэрийн жагсаалтаас хэдэн хүнд мандат хуваарилагдах вэ гэдэг нь босго саналын тоо тухайн намын авсан саналын тоонд хэд дахин багтаж байгаагаар илэрхийлэгдэнэ;
- үлдэгдэл саналыг хэрхэн хуваарилах нь хамгийн том асуудал.

В.Холимог тогтолцоо: Олонхыг төлөөлөх, хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцооны аль алиных нь шинжийг агуулдаг. Энэхүү тогтолцоог *холимог хувь тэнцүүлсэн, зэрэгцээ* (параллел) гэж ангилж болно.

Холимог хувь тэнцүүлсэн тогтолцоонд сонгогчдын өгсөн нэг саналаар хоёр өөр тогтолцооны суудал хуваарилах аргыг хэрэглэдгээрээ онцлог юм. Зэрэгцээ (параллел) саналын арга нь сонгогч олонхыг төлөөлөх хэсэгт 1 санал, хувь тэнцүүлэн хуваарилах хэсэгт 1 санал өгдгөөрөө ялгаатай.

²³² Цогтоо, Ш. (2018 он). Гадаад орнуудын Үндсэн хуулийн эрх зүй. УБ.

Зураг 2. Сонгуулийн тогтолцооны төрөл, хэлбэрүүд²³³

Эх сурвалж: Elections, Electoral Systems and Party Systems, A Resource Guide, IDEA, 2017

Сонгуулийн тогтолцооны хэлбэрүүд		
Олонхын төлөөлөх тогтолцоо / Plurality/Majority Systems		
	Нэр дэвшигчдээс хамгийн олон санал авсан хүн ялах дүрэмтэй харьцангуй олонх (First Past The Post)	FPTP
	Хоёр шатлалтай санал (The Two-Round system)	TRS
	Альтернатив санал (The Alternative Vote)	AV
	Багц санал (Block Vote)	BV
	Намын багц санал (Party Block Vote)	PBV
Холимог тогтолцоо / Mixed Systems		
	Зэрэгцээ (Parallel Systems)	Parallel
	Холимог хувь тэнцүүлсэн (Mixed Member Proportional)	MMP
Хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцоо / Proportional Representation		
	Жарсаалт (List PR)	List PR
	Шилжих бололцоотой нэг санал (The Single Transferable Vote)	STV
Бусад		
	Үл шилжих нэг санал (The Single Non-Transferable Vote)	SNTV
	Хязгаарлагдмал санал (The Limited Vote)	LV
	Бордагийн тооцооны арга (Borda Count)	BC

Сонгуулийн янз бүрийн тогтолцооны эцсийн үр дүн нь олон янз байж болох бөгөөд ялангуяа илэрхий олонх байхгүй тохиолдолд бүр ч илүү мэдрэгддэг. Иймээс сонгуулийн тогтолцоог сонгохдоо хэлбэр талаас нь биш агуулгаар нь авч үзэхийг онолын талаас нь шаардах болжээ.

Сонгуулийн тогтолцооны агуулгад дор дурдсан хүчин зүйлүүдийг зайлшгүй тооцох хэрэгтэй байдаг. Үүнд:

Сонгуулийн тогтолцооны агуулгад:

- саналаа илэрхийлэх хэлбэр;
- нэр дэвшигчийн асуудал;
- санал адил жинтэй байх шаардлага;
- саналын босго тогтоох арга;
- сонгуулийн тойрог, сонгогчид хамаарах үндэсний болон хүйсийн онцлогийг тооцож үзэх шаардлага.

²³³ (IDEA, 2017)

Олон ялагчдыг тодруулах арга:

- хувь тэнцүүлэн хуваарилах арга;
- хагас хувь тэнцүүлэх арга;
- холимог тогтолцооны арга.

Ганц ялагчийг тодруулах арга:

- нэг болон дараалалд оруулсан саналын арга;
- шилдгийг тодруулах олон шатлалтай саналын арга;
- зэрэглэх саналын арга (саналаа дугаарлаж өгөх, хэлэлцүүлэгтэй санал өгөх);
- нэг ялагчийг шалгаруулах үнэлгээний шалгуур зэргийг харгалзан үзэх хэрэгтэй.

2.2.1. Сонгуулийн хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцоо

Төрийн эрх барих, хууль тогтоох дээд эрх мэдлийг хэрэгжүүлдэг байгууллагын хувьд сонгогчдын саналыг бодитоор үнэлж, нийгэмд оршиж байгаа олон ургалч үзэл, янз бүрийн ашиг сонирхол, үнэт зүйлсийг бүрэн тооцох боломжийг нэг танхимд төвлөрүүлдэг нь хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцооны хамгийн том давуу тал юм.

Сонгуулийн хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцоог агуулга талаас нь авч үзвэл:

- Сонгогч саналаа шууд, нууц гаргах эрхийн үндсийг бүрэн хангах боломжтой.
- Сонгуульд нэр дэвшигчийн талаас нь авч үзвэл нам, эвсэл, нам, эвслээс гаргасан нэр дэвшигчдийн нэрсийн жагсаалт, тухайлсан нэр дэвшигчийн аль нь ч байж болохоор байна.
- Нэг сонгогч-нэг санал гэсэн саналын хувийн жин тэнцүү байх боломжийг бүрдүүлж чадна.
- Саналын босгыг оновчтой тогтооход онцгой анхаарах нь чухал. Босгыг хэт өндөр тогтоох нь парламент дахь үзэл бодлын төлөөллийн тоог хязгаарлаж, олонхыг төлөөлөх тогтолцооныхоос нэг их ялгаагүй болгодог бол хэт доогуур тогтоовол олонхын төлөөлөл тогтохгүй, хамтарч Засгийн газраа байгуулахад хүргэдэг сул талуудтай учир энэ босгыг онож тогтоохоос парламентын ардчиллын хувь заяа шийдэгдэх учиртай. Судалгаанд хамрагдсан 71 улс (Хавсралт 4)-ын сонгуулийн тогтолцооноос харахад 12 улс 5 хувиар, 19 улс 5-аас доош хувиар, 5 улс²³⁴ 5 хувиас дээш босго тогтоосон байхад 29 улсад босго тогтоохгүйгээр сонгуулийн үр дүнгээр хүчинтэй саналын тоонд үндэслэн дор дурдсан томьёоны аль нэгээр нуугдмал босгыг тогтоогоод суудлыг хуваарилдаг байна. Нэлээд улс орнуудад саналын босгыг 5% буюу түүнээс доош тогтоосон байна.

Харе (Hare)-гийн томьёо: $K = \frac{V}{S}$	Друп (Droop)-ийн томьёо: $K = \frac{V}{S+1} + 1$
Империади квот (Imperiali quota)-ын томьёо: $K = \frac{V}{S+2}$	Сент Лагю (Sainte-Laguë)-гийн томьёо: $K = \frac{V}{2S+1}$
Д'Хонт (D'Hondt)-ын томьёо: $K = \frac{V}{S+1}$	Харенбах Бишхофф (Hagenbach-Bischoff quota)-ын томьёо: $K = \frac{V}{S+1}$

K- босго саналын тоо

V- хүчинтэй саналын тоо

S- мандат (суудал)-ын тоо

Харе, Сент Лагюгийн арга нь суудал хуваарилахад жижиг намуудад илүү тааламжтай байдаг бол Друпийн арга нь том намуудад арай илүү, Д'Хонтын арга нь том намуудад бүр илүү,

²³⁴ Лихтенштайн 8%, ОХУ 7%, Шри Ланк (1/8)12.5%, Швед тойрогтоо 12%, Турк мужийн түвшинд 10%.

империали арга нь хамгийн том намд илүү тааламжтай байдаг байна. Сонгуулийн санал хураасны дараа эдгээр томьёоны аль нэгийг хэрэглэж хүчин төгөлдөр саналаас тооцоо хийхэд тойрогт ч, муж, бүс нутгийн хэмжээнд ч, үндэсний 1 тойргийн хэмжээнд ч босгыг тогтоох боломжтой.

Империали квотын томьёог маш цөөхөн оронд тухайлбал, Эквадор, Италийн Депутатуудын танхимын сонгууль (1946-1993 онуудад)-д хэрэглэж байсан.

Хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцоонд олонх орнуудад саналын босгыг тогтоохдоо Харе, Друпийн босго тогтоох аргыг хэрэглэдэг байна. Харин суудал хуваарилахдаа Д'Хонт, Сент Лагюгийн аргыг түлхүү хэрэглэдэг байна. Судалгаанд хамрагдсан 71 улсын дотор намуудад суудал хуваарилахдаа Д'Хонт-ын аргыг 35 улсад Сент Лагюгийн аргыг - 6 улсад ашигладаг байхад Хагенбах-Бишхоффын зэрэг зарим аргуудыг цөөхөн зарим орнуудад ашиглаж байна. Эдгээрээс дунджийг нь сонгоё гэвэл Д'Хонтын аргыг сонгож болохоор байна.

Сонгуулийн тойрог, сонгогчид хамаарах онцлогийг сонгуулийн хуульд зөв тусгах хэрэгтэй. Хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцоог сонгосон тохиолдолд тойргийг хэд хэдэн хувилбараар байгуулж болох талтай. Тойрогт оногдох суудлын тоо олон байх тутам суудлын хуваарилалт улам илүү хувь тэнцүүлсэн шинжтэй болдог байна. Үүнд:

а) Улсын хэмжээнд нэг тойрог байгуулах хувилбарыг сонгоход намаас нэр дэвшигчдийн нэрсийн жагсаалт олонх тохиолдолд хаалттай байдгийг анхаарлын гадна үлдээж болохгүй. Энэ тохиолдолд нэрсийн жагсаалтыг нам дотроо эрэмбэлж тогтоогоод сонгуулийн компаний үед хуульд заасан тодорхой тохиолдлоос бусад нөхцөлд өөрчлөлт оруулахгүй байх механизмыг тогтоох шаардлагатай.

б) Улсын хэмжээнд олон мандат бүхий хэд хэдэн тойрог байгуулж, тэдгээрт нэр дэвшигчдийг сонгохдоо намын нээлттэй нэрийн жагсаалтаас сонгодог практик хувь тэнцүүлэн хуваарилах сонгуулийн тогтолцоотой олонх оронд ашиглаж байна. Намуудын нээлттэй нэрийн жагсаалтаас сонголт хийхэд 2 үндсэн аргыг хэрэглэж байна.

- Намаас нэр дэвшигчдийн нээлттэй жагсаалтыг гаргаж тодорхой нэр дэвшигчийн төлөө саналаа өгч, тэр нь намын саналд тооцогддог. Намын нэр дэвшигчдийн нээлттэй жагсаалтаас сонголт хийх хувилбар нь намынхаа нэр хүндийг дагаж, цөөхөн санал авсан том намын нэр дэвшигчид суудал оногдож байхад олон санал авсан жижиг намын нэр дэвшигчид суудал оногдохгүй байх тохиолдол цөөнгүй гардаг нь энэ хувилбарын дутагдалтай тал гэж үзэж байна. Нидерландад тойрогтоо босго саналын 25%-аас дээш санал авсан нэр дэвшигчид дараалал хамаарахгүй суудал олгогддог байна.
- Намаас нэр дэвшигчдийн жагсаалтад бүхэлд нь дүгнэлт өгч, жагсаалтад нь санал өгөх хувилбар байдаг.

в) Хувь тэнцүүлэн хуваарилах болон олонхыг төлөөлөх тогтолцоо хосолсон холимог хувилбарыг дэлхийн 30 шахам орнуудад ашигладаг. Ер нь холимог тогтолцоог ихэнх тохиолдолд газар нутгийн хэмжээ томтой, олон хүн амтай, олон үндэстэн ястан оршин суудаг, бүс нутгийн болон үндэстний эрх ашгийг төлөөлөх зайлшгүй шаардлагатай улс орнуудад сонгосон байдаг.

2.2.2. Хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцоо бүхий зарим улс орны эрх зүйн зохицуулалт

Судалгаанд хамрагдсан дэлхийн 71 улс (Хавсралт 4)-д сонгуулийн хувь тэнцүүлэн хуваарилах, түүнтэй ойролцоо тогтолцоогоор хууль тогтоох дээд байгууллагаа буюу аль нэг танхимыг нь бүрдүүлж байгаагийн дотор Боливи, Ардчилсан Конго, Герман, Унгар, Литва, Итали, Өмнөд Солонгос зэрэг 19 улсад сонгуулийн холимог тогтолцоог сонгосон байгаа бол 52 улсад сонгуулийн хувь тэнцүүлэн хуваарилах буюу түүнтэй ойролцоо тогтолцоотой байна.

Сонгуулийн тогтолцоог өөрчлөхөд хүргэдэг үндсэн 2 шалтгаан байдаг гэж үзэх болсон байна. Үүнд:

- улс төрчдийн суурь мэдлэг, мэдээлэл дутмаг байснаас сонгуулийн тогтолцооны хувилбаруудын үр дагаврыг таньж мэдээгүй байх;
- улс төрчид сонгуулийн тогтолцооны талаарх мэдлэгээ ашиглаж, өөрсдийн намдаа ашигтай хувилбарыг илүүд үзэх;

Сонгуулийн тогтолцоог сонгоход алсаа бодож харахгүй, улс төрийн явцуу эрх ашгийг урьтал болгох нь түүний яваандаа үзүүлэх үр дагаврын улмаас өргөн хүрээний ашиг сонирхлыг хохирооход хүргэдэг.

Сонгуулийн тогтолцооны шинэчлэлийг Италид 1993 онд холимог хувь тэнцүүлэх тогтолцоонд шилжсэнээр эхэлсэн гэж үзэж байна. 1993-2022 оны хооронд дэлхийн 217 улсаас 47 улс сонгуулийн тогтолцоондоо өөрчлөлт оруулахдаа 7 улс (Азербайжан, Ирак, Египет, Кувейт, Либерти, Монгол, Сьерра Леон)-аас бусад нь олонхыг төлөөлөх тогтолцоог хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцооны элементээр баяжуулах, эсхүл бүхэлд нь хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцоогоор халсан байна. (Хавсралт 5)

Монгол Улсын нийгэм, эдийн засаг, газар нутгийн хэмжээ, хүн амын тоо, парламентын гишүүдийн тоо зэрэг үзүүлэлтүүдийг харгалзан сонгуулийн хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцоо бүхий зарим улс орнуудын сонгуулийн эрх зүйн зохицуулалтыг тив, тивийг төлөөлүүлэн түүвэрлэн авч үзье.

Ази тивээс Израил, Шри Ланка улсыг сонгов.

Израил Улсын парламент *Кнессет* нь нэг танхимтай, 120 гишүүнтэй. Кнессетийн сонгуулийг үндэсний хэмжээний 1 тойрогт намуудын хаалттай нэрсийн жагсаалтаар санал хурааж, Д'Хонтын аргаар суудлыг хуваарилдаг байна. Намуудын авсан байвал зохих доод саналын босгыг 3,25%-аар тогтоожээ.²³⁵

Шри Ланка Улсын парламент нэг танхимтай, 225 гишүүнтэй. Шри Ланка Улсын парламентын сонгуулийг хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцоогоор явуулдаг. Парламентын гишүүдийн 196-г 4-20 мандат бүхий 22 тойргоос, 29-ийг үндэсний хэмжээний 1 тойргоос намын нээлттэй жагсаалтаар санал хурааж намуудын авсан саналд хувь тэнцүүлэн хуваарилдаг байна. Намуудын авсан байвал зохих саналын доод босго 22 тойрогт тойргийн нийт хүчинтэй саналын 1/20, үндэсний хэмжээний 1 тойрогт Д'Хонтын томьёогоор тодорхойлохоор заажээ. Сонгогч 1 саналыг дэмжиж байгаа намдаа, 3-аас дээшгүй саналыг дэмжиж байгаа нэр дэвшигчийн төлөө өгөх журамтай. Нэр дэвшигчийн төлөө өгсөн санал нь суудал хуваарилахад тэдгээрийн эрэмбийг тогтоох хүчин зүйл болдог байна.²³⁶

Африк тивээс Ангол, Намиби улсыг хүн амын тоо, нутаг дэвсгэрийн хэмжээ, нэгдмэл улс гэсэн шалгуураар сонгов.

Намиби Улсын Үндэсний Ассамблей 104 гишүүнтэй, 8 гишүүнийг Ерөнхийлөгч ажлын туршлага, мэргэжил чадварыг нь харгалзан томилдог, таслах эрхгүй. 96 гишүүнийг бүх ард түмнээс шууд нууцаар сонгохдоо улсын хэмжээнд 1 тойрогт хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцооны намын хаалттай жагсаалтаар сонгууль явуулдаг бөгөөд суудлыг Д'Хонтын аргаар хуваарилдаг байна.²³⁷

Ангол Улсын Үндэсний Ассамблей нэг танхимтай, 220 гишүүнтэй, 90 гишүүнийг улсын 18 мужийн 18 тойргоос, 130 гишүүнийг улсын хэмжээний 1 тойргоос сонгохдоо хувь тэнцүүлэн

²³⁵ <https://main.knesset.gov.il/EN/About/Lexicon/Pages/electoralsystem.aspx>

²³⁶ http://constitutionalreforms.org/wp-content/uploads/2016/06/CPA_WP_CR_No_16_Final-2.pdf

²³⁷ <https://www.parliament.na/national-assembly/>

хуваарилах тогтолцооны намын хаалттай жагсаалтын аргыг хэрэглэдэг. Суудлыг Д'Хонтын аргаар хуваарилдаг байна.²³⁸

Европ тивээс Латви, парламентын олон жилийн уламжлал бүхий Дани, Финланд улсыг сонгов.

Латви Улсын нэг танхимт парламент *Сейм* нь 100 гишүүнтэй. Сеймийн сонгуулийг 14-29 мандат бүхий 5 тойрогт намаас нэр дэвшигчдийн нэрсийн жагсаалтыг сонгох хэлбэрээр явуулдаг. Тойргийн хэмжээнд сонгуульд намуудын нэрсийн жагсаалтад өгсөн саналыг хувь тэнцүүлэн хуваарилахдаа Сент Лагюгийн аргаар хуваарилдаг. Энэ аргын үндэс нь намуудын тойрогтоо авсан саналын нийлбэрийг 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14... гэх мэтээр мандатын тоо хүртэл тоонд хувааж, гарсан нодворт багтсан нэр дэвшигчдийг сонгогдсонд тооцох бөгөөд дутсан суудалд их үлдэгдлийг харгалзан суудал хуваарилдаг арга юм.²³⁹

Дани Улсын парламент нэг танхимтай, 179 гишүүнтэй, *Фолькетинг* гэж нэрлэдэг. Парламентын сонгуулийг олон мандат бүхий 10 тойрогт намаас нэр дэвшигчдийн нэрсийн жагсаалтыг эсхүл аль нэг нэр дэвшигчийг сонгох (намыг сонгосонд тооцогдох) журамтай. Тойргийн хэмжээнд намуудаар саналын дүнг нэгтгэж, Сент Лагюгийн арга, Харегийн босго тогтоох аргын боловсронгуй болгосон хувилбарыг ашигласнаар жижиг намуудыг илүү дэмждэг хувилбарт тооцогддог байна. Энэхүү аргын дээр дурдсанаас ялгагдах онцлог нь 1-ээс эхлэн мандатын тоо хүртэл сондгой тоонд хувааж, парламентын 135 суудлыг хуварилсны дараа үлдэгдэл суудлыг улсын хэмжээнд 2%-аас дээш санал авсан намд суудал хуваарилах, тойргуудын суудал хуваарилалтыг тэнцвэржүүлэх зорилгоор нөхөн хуваарилдаг байна.²⁴⁰

Финланд Улсын парламент нэг танхимтай, 200 гишүүнтэй, *Эдускунта* гэж нэрлэдэг. Парламентын сонгуулийг Аланд арал 1 мандаттай 1 тойрогт олонхыг төлөөлөх зарчмаар, эх газарт 7-36 мандат бүхий 13 тойрогт хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцооны намын нээлттэй нэрийн жагсаалтаас зөвхөн нэг нэр дэвшигчийг сонгогч сонгох хувилбарыг хэрэглэдэг. Нэр дэвшигчид өгсөн санал нь намын саналд тооцогдох бөгөөд Д'Хонтын аргаар суудлыг хуваарилдаг.²⁴¹

Америк тивээс Парламентын гишүүдийн тооны хувьд Монгол Улстай ойролцоо Перу, Парагвай, Гайана улсыг сонгож авлаа.

Перу Улсын парламент нэг танхимтай *Конгресс* 130 гишүүнтэй. Парламентын сонгуулийг олон мандат бүхий 25 тойрогт нам, эвслийн нэрийн хаалттай жагсаалтаар санал хураах хувилбарыг хэрэглэдэг. Суудлыг их үлдэгдлийн аргаар хуваарилдаг байна.²⁴²

Парагвай Улсын Депутатуудын, Сенатын гэсэн 2 танхим бүхий парламентыг *Конгресс* гэж нэрлэдэг. Депутатуудын танхим 80 гишүүнтэй, Сенатын танхим 45 гишүүнтэй. Депутатуудын сонгуулийг олон мандаттай 18 тойрогт намын нэрийн хаалттай жагсаалтаар, Сенатын сонгуулийг 45 мандат бүхий 1 тойрогт намын нэрийн хаалттай жагсаалтаар санал хурааж, хувь тэнцүүлэн хуваарилдаг байна.²⁴³

Гайана Улсын парламент-Үндэсний Ассамблей нь нэг танхимтай, 65 гишүүнтэй. Үндэсний ассамблейн гишүүдийг 40 мандат бүхий 1 тойрог болон хэд хэдэн мандат (бүгд 25) бүхий 10 тойрогт намын нэрийн жагсаалтаар санал хурааж, Харегийн саналын босго тогтоох аргаар

²³⁸ http://archive.ipu.org/parline-e/reports/2007_B.htm

²³⁹ <https://www.saeima.lv/en/about-saeima/the-parliament-of-latvia/elections-of-the-saeima/>

²⁴⁰ https://www.thedanishparliament.dk/-/media/pdf/publikationer/english/the-parliamentary-system-of-denmark_2011.ashx

²⁴¹ <https://vaalit.fi/en/parliamentary-elections>

²⁴² https://data.ipu.org/node/133/elections?chamber_id=13492

²⁴³ http://archive.ipu.org/parline-e/reports/2249_B.htm

<http://archive.ipu.org/parline-e/reports/2250.htm>

хамгийн их үлдэгдлийн аргаар суудлыг нам, эвслийн авсан саналтай хувь тэнцүүлэн хуваарилдаг байна. 5 гишүүн нь томилогддог.²⁴⁴

2.2.3.Зарим улс орнууд дахь сонгуулийн холимог тогтолцооны эрх зүйн зохицуулалт

Шинэ Зеланд

Шинэ Зеланд Улс нэг танхимт парламент 120 гишүүнтэй, Төлөөлөгчдийн танхим гэж нэрлэдэг. Төлөөлөгчдийн танхимын 70 нь олонхыг төлөөлөх тогтолцоогоор 1 мандат бүхий тойргоос сонгогдох ба үүний дотор 7 нь уугуул Маори үндэстний тойрог байдаг. 50 нь үндэсний хэмжээний 1 тойргоос намын хаалттай нэрийн жагсаалтаар сонгогдоно. Сонгогч нэр дэвшигчид 1, намын нэрийн жагсаалтад 1 бүгд 2 санал өгнө, 5 хувийн босготой.

Сонгуулийн тогтолцоо: Шинэ Зеланд Улс Парламентын сонгуулийг 2 шатлал бүхий сонгуулийн холимог (*mixed member proportional*) тогтолцоог 1993 онд явагдсан ард нийтийн санал асуулгын үр дүнд 1996 оноос нэвтрүүлж, мажоритар тогтолцоог халсан байна. Доод шатаар орон нутгийн төлөөлөгчийг тогтоодог бол дээд шатаар Танхимын пропорционалт байдлыг (*аль нам нь хэчнээн хувийг бүрдүүлж байгааг*) тогтоодог байна. Сонгуулийн холимог систем нь Парламентын 120 суудлын 70-ыг нэр дэвшигчийн нэрийн өмнөх дугуйг бөглөх, үлдсэн 50-ийг нь намын жагсаалтаас сонгон өмнөх дугуйг бөглөнө.

Сонгогч санал гаргах: Шинэ Зеландад сонгогч хоёр саналын эрхтэй. Өөрөөр хэлбэл, сонгогчид 2 санал гаргана. “намын төлөөх санал” болон “нэр дэвшигчийн төлөөх санал”.

Гол санал (*main vote*) нь “намын төлөөх санал” (*party vote*) юм. Энэ саналаар танхимын пропорционалт байдлыг (*аль нам нь хэчнээн хувийг бүрдүүлж байгааг*) тодруулах буюу, энэ нь сонгуулийн системийн дээд шатлал байна. Төлөөлөгчдийн танхимын 50 гишүүдийг үндэсний хэмжээний намын жагсаалтаас сонгох ба намын төлөө өгсөн бүх саналыг нам бүрээр хуваарилж гаргана. Нам нь намын төлөөх бүх саналаас хамгийн багадаа 5 хувийн санал авах ёстой, эсхүл Төлөөлөгчдийн танхимын суудлын жагсаалтыг хуваарилахад “electorate seat” авснаар ялна.

Нөгөө санал нь “нэр дэвшигчийн төлөөх санал” (*electorate vote*) бөгөөд энэ нь доод шат юм. Энэ саналаар танхим доторх орон нутгийн төлөөлөгчийг тодруулах бөгөөд энэ нь пропорционалт байдлыг (*аль нам нь хэчнээн хувийг бүрдүүлж байгааг*) өөрчлөхгүй. Нэр дэвшигчийн төлөөх санал нь энгийн олонхын системээр ажиллах ба, тойрогтоо хамгийн өндөр санал авсан нэр дэвшигч сонгогдоно.

Энгийн мажоритар саналаар 63 гишүүнийг Ерөнхий сонгуулийн тойргоос* сонгох бол, 7 гишүүнийг Маоригийн сонгуулийн тойргоос сонгоно.

Шинэ Зеланд Улсын Сонгуулийн тухай хуульд²⁴⁵ сонгогч санал өгөх аргачлалыг дараах байдлаар тусгасан байна. Үүнд:

*168-р зүйл. Санал өгөх аргачлал*²⁴⁶

168.1. Сонгогч саналын хуудсыг хүлээн авч:

- а) зориулалтын тасалгаа руу орж,
- б) ганцаарчлан, нууцаар санал өгнө:
 - намын төлөөх саналыг тэмдэглэхдээ, сонгохыг хүсч буй намынхаа нэрний өмнөх дугуй дээр зөв гэсэн тэмдэглэгээ тавьж сонгох намаа тэмдэглэнэ;

²⁴⁴ <https://www.parliament.gov.gy/about-parliament/history-of-parliament>

²⁴⁵ Electoral Act, 1993. <https://www.legislation.govt.nz/act/public/1993/0087/latest/DLM307519.html>

²⁴⁶ Сонгуулийн хууль. 1993 он. №87, 6 дугаар бүлэг, 168 дугаар зүйл.

* Сонгуулийн ерөнхий тойрог гэдэг нь Маоригийн сонгуулийн тойргоос бусад тойргийг ойлгоно.

- нэр дэвшигчийн төлөөх саналыг тэмдэглэхдээ, тухайн тойрогт нэр дэвшигчдийн хэнд нь өгөхийг хүсч буй тухайн нэр дэвшигчийн нэрний өмнөх дугуй дээр зөв гэсэн тэмдэглэгээ хийнэ.

168.2.Саналын хуудсанд зөвхөн намын төлөөх санал, эсхүл зөвхөн нэр дэвшигчийн төлөөх санал байх ба энэ зүйлийн 3.1 дэх хэсгийн оронд дагаж мөрдөнө.

168.5.Сонгогч бүр зориулалтын тасалгааг орхин гарахаас өмнө, доторх агуулгыг нь үзэх боломжгүйгээр саналын хуудсыг нугалан, нугалаастай нь саналын хайрцагт хийнэ.

Санал тоолох, суудал хуваарилах: Шинэ Зеландын Сонгуулийн хуулийн 6 дугаар бүлгийн “Саналын урьдчилсан тооллого”, “Албан ёсны саналын тооллого болон үр дүнг зарлах”, “Дахин тоолох” гэсэн дэд бүлгүүдээр санал тоолох процесс, тооллогын комисс түүнийг батлах журам, санал хуудсыг зөв тоолж буй эсэхэд хяналт тавих ажиллагааг нэг бүрчлэн зохицуулсан байна.

Хуулийн “Саналын урьдчилсан тооллого”, “Албан ёсны саналын тооллого болон үр дүнг зарлах”, “Дахин тоолох” гэсэн дэд бүлгүүдээр санал тоолох процесс, тооллогын комисс түүнийг батлах журам, саналын хуудсыг зөв тоолж буй эсэхэд хяналт тавих ажиглагчийн үйл ажиллагааг нэг бүрчлэн зохицуулсан байна. Түүнчлэн санал дахин тоолох үндэслэл, журам, тооллогын комиссын талаар нэг бүрчлэн зохицуулсан байна. Тухайлбал, дахин тооллогыг зөв явуулж буй эсэхийг хянах болон суудлын жагсаалтын хуваарилах талаар дараах байдлаар зохицуулсан байна. Үүнд:

183-р зүйл: Дахин тооллогыг нягтлах болон суудлын жагсаалтыг хуваарилах

1. Аливаа сонгуулийн тойрогт нэр дэвшигч энэ хуулийн 180 дугаар зүйлийн 1-т заасны дагуу сонгуулийн тойрог дахь саналын хуудсыг дахин тоолох хүсэлт гаргасан бол нэг болон түүнээс дээш хөндлөнгийн ажиглагч байлцуулахаар томилно.

2. Аливаа улс төрийн нам:

- а) Энэ хуулийн 180 дугаар зүйлийн 2-т зааснаар сонгуулийн тойргийн намын төлөөх саналыг дахин тоолуулахаар хүсэлт гаргасан бол,
- б) Энэ хуулийн 181 дүгээр зүйлийн 1-т зааснаар сонгуулийн бүх тойргийн намын төлөөх саналыг дахин тоолуулахаар хүсэлт гаргасан бол дахин тооллого хийлгүүлэхээр 1 болон түүнээс дээш хөндлөнгийн ажиглагч томилно.

3. Намын төлөөх саналтай холбоотойгоор саналын хуудасны хэсэгт бүртгэгдсэн улс төрийн аль ч нам 1 ба түүнээс дээш хөндлөнгийн ажиглагч томилж болох ба энэ тухайгаа энэ хуулийн 191-193 дугаар зүйлд заасны дагуу Сонгуулийн хорооноос суудал хуваарилах үед танилцуулна.

4. Хөндлөнгийн ажиглагч бүр энэ хуулийн холбогдох заалтад заасан ёсоор батлагдаж, хуулиар зөвшөөрөгдөхөөс өмнө Сонгуулийн комиссар, Сонгуулийн хорооны ажилтан, эвийн шүүгч, эсхүл солисторовн өмнө тунхаглал гаргана.

5. Суудлын жагсаалтыг хуваарилах үед улс төрийн нам нь хөндлөнгийн ажиглагчаар нэгээс дээш гишүүнийг томилсон тухай танилцуулах бол улс төрийн намын зөвхөн нэг хөндлөнгийн ажиглагч байх, эсхүл Сонгуулийн хорооны зөвшөөрлийг авсан бол нэгээс дээш ажиглагчийг хэдийд ч томилж болно.

6. Хөндлөнгийн ажиглагчийн талаарх энэхүү заалтыг нэр дэвшигч хэрэгжүүлэхгүй.

7. Тооллогын комиссын гишүүнийг энэхүү заалтын дагуу факсаар томилж болно.

Суудал хэрхэн хуваарилах талаарх хуулийн зохицуулалтыг багцлан үзвэл дараах байдалтай байна. Үүнд:

- Хэрэв намаас сонгогдсон гишүүдийн тоо нь тухайн намын авсан саналын дагуу тухайн намд олгогдсон тооны эрхэнд хүрэхгүй бол гишүүний тоог гишүүдийн жагсаалт дахь дараагийн гишүүнээр нөхөж гүйцээх буюу үүнийг “tops up” гэж нэрлэнэ. Өөрөөр хэлбэл, пропорционал системээр санал хураах “намын төлөөх санал” хураалтын үед энэхүү зарчим ашиглагдана.
- Шинэ Зеландын сонгуулийн системийн дагуу суудал нь эхлээд тойрогт ялсан нэр дэвшигчдийн дунд хуваарилагддаг.
- Түүний дараа намууд нь “намын төлөөх санал”-ын хувьтай ойролцоо хувиар парламентад суудал эзэлдэг. Хэрэв нам нь сонгуулийн тойрогт “намын төлөөх санал”-ын дагуу авсан суудлаас илүү суудал авсан бол тухайн илүү суудлаа хадгалж болох бөгөөд үүнийг нь “overhang seats”²⁴⁷ гэж нэрлэнэ.

ХБНГУ

ХБНГУ-ын Үндсэн хуулийн 38 дугаар зүйлд “Герман Улсын Бундестагийн гишүүнийг бүх нийтийн, шууд, чөлөөт, тэгш болон нууц сонгуулиар сонгоно. Бундестагийн гишүүд нийт ард түмний төлөөлөгч бөгөөд аливаа чиглэл, даалгаврыг биелүүлэх үүрэггүй, гагцхүү өөрийн итгэл үнэмшилд захирагдана...” хэмээн холбооны сонгуулийн эрхийн үндсэн зарчмыг хуульчилжээ.

Сонгуулийн тухай Холбооны хуульд²⁴⁸ Германы Бундестагийн сонгуулийг холимог системээр явуулахыг хуульчилжээ. Германы Бундестаг нийт 598 депутаттай ба эдгээрээс 299 депутатыг нэг мандаттай сонгуулийн тойргоос, үлдсэн 299 депутатыг улс төрийн намуудын нэрсийн жагсаалтаар сонгодог байна.

Санал гаргах: Сонгуулийн энэхүү системийн дагуу сонгогч тус тусдаа, бие даасан, бие биенээсээ харилцан үл хамаарах хоёр саналыг гаргана. Нэгдүгээр санал нь сонгуулийн тойргоос сонгогдож байгаа нэр дэвшигчийн төлөө өгөх бол хоёрдугаар саналыг намын нэрсийн жагсаалтад байгаа аль нэг намын төлөө өгнө.

Сонгуулийн тойрогт буюу мажоритар хувилбараар сонгогдож байгаа тойрогт аль олон нэгдүгээр санал авсан нэр дэвшигч сонгогдоно.

Хоёрдугаар саналыг сонгогч 16 Холбооны муж улс тус бүрийн улс төрийн намуудаас гаргасан намын жагсаалтаас аль нэг намыг сонгоно. Энэхүү улс төрийн намаас гаргасан жагсаалтад бичигдсэн нэр дэвшигчдийн нэрс, хатуу тогтоосон дэс дарааллыг сонгогч өөрчлөх эрхгүй.

Саналын дүнг нэгтгэх: Сонгуулийн дараа сонгогчдын өгсөн хоёрдугаар саналын дүнг үндэслэн Холбооны сонгуулийн комисс нь сонгуульд орсон улс төрийн намуудад Германы Бундестагийн суудлыг хуваарилах ба энэ нь сонгуулийн дүнд тодорхойлох үүрэг гүйцэтгэдэг.

Саналын хуудас нь дараах агуулгатай байдаг. Үүнд:

- Сонгуулийн тойргийн хувьд – тухайн тойрогт нэр дэвшиж байгаа нэр дэвшигчийн нэр, хэрэв намаас нэрийг нь дэвшүүлж байгаа бол тухайн намынх нь нэр, хэрэв тусгай тэмдэгтэй бол энэхүү тэмдэг, үгүй бол зохих томьёолсон тэмдэг;

²⁴⁷ <http://www.ipu.org/parline-e/reports/2233.htm>

²⁴⁸ Federal Elections Act, 1993. §1(1)

https://www.bundeswahlleiter.de/en/dam/jcr/4ff317c1-041f-4ba7-bbbf-1e5dc45097b3/bundeswahlgesetz_engl.pdf

- Намын нэрсийн жагсаалтын хувьд - намын нэр, хэрэв тусгай тэмдэгтэй бол энэхүү тэмдэг, мөн тухайн намын нэрсийн жагсаалтын эхний 5 нэр дэвшигчийн нэр бичигдсэн байна.²⁴⁹

2.3.Дэлхийн улс орнуудын сонгуулийн тогтолцоо

Дэлхийн 192 улсын парламентуудын хувьд (нэг танхимт парламент болон доод танхимуудын хувьд) дараах сонгуулийн тогтолцоог хэрэглэж байна.²⁵⁰

- Сонгуулийн холимог тогтолцоотой – 32 улс (16.7%);
- Олонхыг төлөөлөх тогтолцоотой – 65 улс (34.8%);
- Хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцоотой – 77 улс (41.1%);
- Бусад – 6 улс (3.2%);
- Шууд сонгууль явуулдаггүй – 7 улс (3.7%)
- Мэдээлэл байхгүй – 5 улс байна.

Хүснэгт 7. Дэлхийн улс орнуудын парламентын сонгуулийн тогтолцоо (парламентын нэг танхимт болон доод танхимуудын хувьд)

Сонгуулийн тогтолцоо	Улсын тоо, эзлэх хувь	Сонгуулийн тогтолцооны хувилбар	Улсын тоо, сонгуулийн хувилбарт эзлэх хувь	Улсын нэр
Сонгуулийн холимог тогтолцоотой	32 улс (16.7%)	Холимог хувь тэнцүүлсэн	8 улс	Жибути, ХБНГУ, Унгар, Мексик, Шинэ Зеланд, БНСУ, Тажикистан, Тайланд
		Зэрэгцээ	18 улс	Андорра, БНКонго Улс, Египет, Гүрж, Итали, Япон, Йордан, Литва, Мавритани, Нижер, Умард Македон, Панам, Филиппин, ОХУ, Сенегал, Сейшелийн арлууд, Украин, Венесуэл
		Мэдээлэл байхгүй	6 улс	Боливи, Гайана, Лесото, Ливи, Мадагаскар, Непал
Олонхыг төлөөлөх тогтолцоотой	65 улс (34.8%)	Альтернатив саналын	2 улс	Австрали, Папуа Шинэ Гвиней
		Багц саналын	2 улс	Этиоп, Монгол
		Харьцангуй олонхын	47 улс	Антигуа ба Барбуда, Азербайжан, Бахам, Бангладеш, Барбадос, Белиз, Бутан, Ботсвана, Канад, Габон, Гамби, Гана, Гренада, Энэтхэг, Ямайка, Кени, Кирибати, Лаос, Либери, Малайз, Мальдив, Маршаллын арлууд, Маврики, Мьянмар, Науру, Нигери, Пакистан, Палау, Катар, Сент Китс ба Невис, Сент Люсия, Сент Винсент ба Гренадин, Самоа, Сьерра Леон, Сингапур, Соломоны арлууд, Тонга, Тринидад ба Тобаго, Туркменистан, Тувалу, Уганда, ИБУИНХУ, Танзани, АНУ, Йемен, Замби, Зимбабве
		Хоёр шатлалтай саналын	12 улс	Бахрейн, Беларусь, БНАСАУ, Вьетнам, Гаити, Иран, Төв Африкийн БНУ, Коморос, Конго, Эсватини, Франц, Узбекистан
		Мэдээлэл байхгүй	2 улс	Кот д'Ивуар, Микронез

²⁴⁹ § 30 Избирательные бюллетени, 2

²⁵⁰ (IPU, 2022)

https://data.ipu.org/compare?field=chamber%3A%3Afield_electoral_system&structure=any_lower_chamber#map

Хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцоотой	77 улс (41.1%)	Жагсаалтын	74 улс	Албани, Алжир, Ангол, Аргентин, Армени, Австри, Бельги, Бенин, Босни-Херцеговин, Бразил, Болгар, Бурунди, Кабо Верде, Камбож, Камерун, Чили, Колумби, Коста Рика, Хорват, Кипр, Чех, Дани, Доминик, Доминиканы БНУ, Эквадор, Эль Сальвадор, Экваторын Гвиней, Эстони, Фижи, Финланд, Грек, Гватемала, Гвиней-Бисау, Хондурас, Исланд, Индонез, Израил, Казахстан, Киргиз, Латви, Ливан, Лихтенштайн, Люксембург, Монако, Монтенегро, Марокко, Мозамбик, Намиби, Нидерланд, Никарагуа, Норвег, Парагвай, Перу, Польш, Португал, Румын, Руанда, Сан Марино, Сан Томе ба Принсип, Серб, Словак, Словени, Өмнөд Африк, Испани, Шри Ланка, Суринам, Швед, Швейцар, Зүүн Тимор, Того, Тунис, Турк, Уругвай, Вануату
		Шилжих бололцоотой нэг саналын	2 улс	Ирланд, Мальта
		Мэдээлэл байхгүй	1 улс	Молдова
Бусад	6 улс (3.2%)	Харьцангуй олонхын болон Багц саналын	1 улс	Малави
		Үл шилжих нэг санал	5 улс	Афганистан, Куба, Ирак, Кувейт, Оман
Шууд сонгууль явуулдаггүй	7 улс (3.7%)	-	-	Бруней, БНХАУ, Эритрей, Саудын Араб, Сомали, Өмнөд Судан, АНЭУ
Мэдээлэл байхгүй	5 улс	-	-	Буркина Фасо, Чад, Гвиней, Мали, Сири

Зураг 3. Дэлхийн улс орнуудын парламентын сонгуулийн тогтолцоо

Эх сурвалж: IPU

Парламентын засаглалтай улс орнуудын хувьд судалгаанд авагдсан нийт 76 улсаас:

- Сонгуулийн холимог тогтолцоотой – 12 улс (15.8%);
- Олонхыг төлөөлөх тогтолцоотой – 26 улс (34.2%);
- Хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцоотой – 37 улс (48.7%);
- Бусад – 6 улс (1.3%) байна.

Хүснэгт 8. Дэлхийн улс орнуудын парламентын сонгуулийн тогтолцоо, засаглалын хэлбэрээр

Сонгуулийн холимог тогтолцоотой	Олонхыг төлөөлөх тогтолцоотой	Хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцоотой	Бусад	Шууд сонгууль явуулдаггүй
Парламентын засаглалтай - 76 улс				
12 улс	26 улс	37 улс	1 улс	-
Андорра, Гүрж, ХБНГУ, Унгар, Итали, Япон, Лесото, Непал, Шинэ Зеланд, Умард Македон, Тайланд, Украин	Антигуа ба Барбуда, Австрали, Бахам, Бангладеш, Барбадос, Белиз, Ботсвана, Канад, Этиоп, Гренада, Энэтхэг, Ямайка, Кирибати, Малайз, Маврики, Монгол, Пакистан, Папуа Шинэ Гвиней, Сент Китс ба Невис, Сент Люсиа, Сент Винсент ба Гренадин, Самоа, Соломоны арлууд, Тринидад ба Тобаго, Тувалу, ИБУИНХУ	Албани, Армени, Бельги, Босни-Херцеговин, Болгар, Кабо Верде, Камбож, Хорват, Чех, Дани, Доминик, Эстони, Фижи, Финланд, Грек, Исланд, Ирланд, Израил, Латви, Лихтенштайн, Люксембург, Мальта, Монако, Нидерланд, Норвег, Португал, Молдова, Сан Марино, Серби, Словак, Словени, Өмнөд Африк, Испани, Швед, Швейцар, Зүүн Тимор, Вануату	Ирак	
Ерөнхийлөгчийн засаглалтай – 46 улс				
7 улс	15 улс	21 улс	2 улс	1 улс
Боливи, Мексик, Панам, Филиппин, БНСУ, Тажикистан, Венесуэл	Гамби, Гана, Гаити, Кени, Либер, Мальдив, Маршаллын арлууд, Микронез, Нигери, Палау, Сьерра Леон, Туркменистан, Уганда, Танзани, АНУ	Аргентин, Бенин, Бразил, Бурунди, Чили, Колумби, Коста Рика, Кипр, Доминиканы БНУ, Эквадор, Эль Сальвадор, Гватемала, Гвиней-Бисау, Хондурас, Индонез, Киргиз, Никарагуа, Парагвай, Перу, Суринам, Уругвай	Афганистан, Малави	Эритрей
Холимог засаглалтай – 45 улс				
11 улс	15 улс	18 улс	-	1 улс
БНКонго Улс, Жибути, Египет, Гайана, Литва, Мадагаскар, Мавритани, Нижер, ОХУ, Сенегал, Сейшелийн арлууд	Азербайжан, Беларусь, Төв Африкийн БНУ, Коморос, Конго, Скот д'Ивуар, Франц, Габон, Иран, Мьянмар, Науру, Сингапур, Узбекистан, Замби, Зимбабве	Алжир, Ангол, Австри, Камерун, Экваторын Гвиней, Казахстан, Ливан, Монтенегро, Мозамбик, Намиби, Польш, Румын, Руанда, Сан Томе ба Принсип, Шри Ланка, Того, Тунис, Турк		Сомали
Хаант засаглалтай – 12 улс				
1 улс	5 улс	1 улс	2 улс	3 улс
Йордан	Бахрейн, Бутан, Эсватини, Катар,	Марокко	Кувейт, Оман	Бруней, Саудын Араб,

	Тонга			АНЭУ
Нэг намын засаглалтай – 5 улс				
-	3 улс	-	1 улс	1 улс
	БНАСАУ, Лаос, Вьетнам		Куба	БНХАУ

2.3.1. Сонгуулийн тогтолцоог Үндсэн хуульдаа тусгасан орнууд

Парламентын сонгуулийн үндсэн зарчмыг тогтоосон гол эх сурвалж нь тухайн улсын Үндсэн хууль байдаг. Тэр дундаа сонгуулийн тогтолцооны талаар гадаад орнуудын Үндсэн хуулиар зохицуулсан хэм хэмжээ нь харилцан адилгүй байдаг.

Гэхдээ сонгуулийн талаарх илүү нарийвчилсан зохицуулалтыг хууль тогтоох байгууллагаас баталсан сонгуулийн тухай хууль, эсхүл хууль тогтоох байгууллагын танхимаас баталсан регламентууд байдаг.

Дэлхийн 83 улсын Үндсэн хуульд сонгуулийн тогтолцоог тогтоосон байна. Үүнд, олонхыг төлөөлөх тогтолцоотой 34 улс, хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцоотой 34 улс, холимог тогтолцоотой 15 улс тус тус орсон байна.²⁵¹

Хүснэгт 9. Үндсэн хуульдаа парламентын сонгуулийн тогтолцоог тогтоосон орнуудын жагсаалт

	<i>Нэг танхимтай</i>	<i>Хоёр танхимтай</i>
Олонхыг төлөөлөх тогтолцоо <i>Нэг танхимтай – 16 улс</i> <i>Хоёр танхимтай – 18 улс</i>	Азербайжан, Вануату, Вьетнам, Куба, Мальдив, Маршаллын Арлууд, Науру, Невис, Папуа Шинэ Гвиней, Самоа, Сент-Винсент ба Гренадин, Соломоны Арлууд, Тувалу, Туркменистан, Хойд Солонгос, Хятад	Австрали, Антигуа ба Барбуда, АНУ, Барбадос, Белиз, Бутан, Гаити, Гренада, Канад, Малайз, Палау, Сент Люсиа, Тринидад ба Тобаго, Фижи, Филиппин, Чех, Энэтхэг, Ямайка
Хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцоо <i>Нэг танхимтай – 20 улс</i> <i>Хоёр танхимтай – 14 улс</i>	Албани, Зүүн Тимор, Исланд, Киргиз, Коста-Рика, Лаос, Латви, Лихтенштайн, Люксембург, Никарагуа, Норвег, Панама, Перу, Португал, Сальвадор, Суринам, Финланд, Швед, Шри Ланка, Эстони	Австри, Аргентин, Бельги, Боливи, Бразил, Доминиканы БНУ, Испани, Колумби, Нидерланд, Парагвай, Польш, Тайланд, Уругвай, Швейцар
Холимог тогтолцоо <i>Нэг танхимтай – 8 улс</i> <i>Хоёр танхимтай – 7 улс</i>	Венесуэл, Гватемал, Хондурас, Гүрж, Микронез, Шинэ Зеланд, Өмнөд Солонгос, Эквадор	Камбож, Мексик, Мьянмар, Пакистан, Тайланд, Чили, Япон

Тайлбар: Судалгаанд парламентын хоёр танхимтай орнуудын хувьд доод танхимыг сонгосон болно.

²⁵¹ И.Б.Борисов, А.Г.Головин, & А.В.Игнатов. (2015). *Выборы в мире: Избирательные системы*. Санкт-Петербург: Российский общественный институт избирательного права, Избирательная комиссия ленинградской области.

Хүснэгт 10. Сонгуулийн хүчин зүйлийн нөлөөлөл

Сонгуулийн тогтолцооны нөлөөлөл				Сонгогч саналаа гаргах чиглэлийн нөлөөлөл			
Олонхыг төлөөлөх	Хувь тэнцүүлэн хуваарилах	Холимог	Намын нэрийн жагсаалтад	Нэр дэвшигчийн нэрийн жагсаалтад	Тухайлсан нэр дэвшигчид		
					Олонхыг төлөөлөх тогтолцооны	Хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцооны	
ДАВУУ ТАЛУУД							
Том намуудад давуу тал үүсгэдэг. Төрийн эрхийг том намууд тогтвортой барих нөхцөл бүрдүүлнэ.	Парламент олон нам суудал авах нөхцөл бүрдүүлнэ. Аливаа үзэл бодол, үнэт зүйл нэг танхимд хэлэлцэгдэх боломж бүрдүүлнэ.	Олонхыг төлөөлөх, хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцооны давуу талуудыг товойлгох, дутагдалтай талуудыг хязгаарлах бололцоо бүрдүүлнэ. Том улсуудад болон үндэсний асуудал тавигддаг улсуудад тохиромжтой.	Жижиг намуудад суудал ногдох боломжийг илүү бүрдүүлнэ. Хувь тэнцүүлсэн шинж улам тодрох, санал адил жинтэй байх, санал өгөх, тооцоход хялбар, хүйсийн тэгш байдал, үндэстний асуудлыг шийдвэрлэх нөхцөл бүрдүүлнэ.	Намын нээлттэй нэрийн жагсаалт байдгаараа сонгогчид илүү ойлгомжтой. Жижиг намуудад суудал ногдох боломж давуутай.	Цөөн намын нөлөөг нэмэгдүүлж, олонхын Засгийн газар бүрдэж, Намын доторх нэр дэвшигчдийн сонгогдох дараалалд сонгогч нөлөөлөх боломж бүрдүүлнэ.	Парламентад хэд хэдэн нам орж, ялангуяа жижиг нам суудал авах магадлал өснө. Намын доторх нэр дэвшигчдийн сонгогдох дараалалд сонгогч нөлөөлөх боломж бүрдүүлнэ.	
ДУТАГДАЛТАЙ ТАЛУУД							
Сонгогчдын саналын багагүй хэсэг парламентад тусгалаа олохгүй байх сул талтай.	Засгийн газраа намууд нэгдэж байгуулах, хариуцлага хүлээх эзэн тодорхойгүй болох, Засгийн газар огцрох магадлал өснө.	Бүс нутгийн болон үндэсний хэмжээний асуудлын зааг ялгарч, Парламентад өөр өөр ашиг сонирхол зөрчилдөх магадлалтай.	Орон нутаг, парламентын гишүүдийн амьд холбоо сулрах, намын лидерүүдийн давамгайл байдал тогтох, эсхүл нөлөө багатай, үгнээс гардаггүй хүмүүсийг жагсаалтаа оруулах, намын доторх эрүүл санал бодлыг үл хүндэтгэх талтай.	Парламент олон намын оролцоотой болж, Засгийн газрыг намууд хамтарч бүрдүүлэх тохиолдол элбэг байдаг.	Сонгогчийн өгсөн саналын нэлээд хэсэг нь парламентад тусгалаа олохгүй гадна талд нь үлддэг.	Намын нээлттэй нэрсийн жагсаалтаас сонголт хийх нь Сонгуульд оролцож байгаа нам бүрээр нэр дэвшигчдийн нэрсийн жагсаалт гаргаж сонгогч бүр түүнээс сонголт хийхэд төвөгтэй.	

Хувь тэнцүүлэн хуваарилах тогтолцооны босго тогтоох аргачуудын нөлөөлөл			Босгыг урьдчилан тогтоохын нөлөөлөл			Тойргийн хэмжээ, тооны нөлөөлөл		
Харегийн арга	Сент Лагюгийн арга	Друппийн арга	Империял арга	Өндөр босго	Бага босго	Улс 1 тойрог /том/	Олон мандаттай цөөн тойрог	Цөөн мандаттай олон тойрог
ДАВУУ ТАЛУУД								
Жижиг нам парламентад суудал авах магадлалыг өсгөнө.	Жижиг намууд парламентад суудал авах магадлалыг өсгөнө.	Томоохон намуудын суудлын тоог нэмэгдүүлэх магадлал илүү.	Томоохон намуудын суудлын тоог нэмэгдүүлэх магадлал бүр илүү.	Томоохон намууд үүнийг сайшаан дэмжинэ.	Жижиг намуудын парламентад суудал авах магадлалыг өсгөнө.	Намуудад суудал хувь тэнцүүлэн хуваарилах шинж чанарыг өсгөнө.	Намуудад суудал хувь тэнцүүлэн хуваарилах шинж чанарыг өсгөнө.	Нэр дэвшигчдийг сонгогчтой илүү ойр дотно байлгах нөхцөлийг бүрдүүлнэ.
ДУТАГДАЛТАЙ ТАЛУУД								
Томоохон намууд энэ аргаас аль болох зайлсхийнэ.	Томоохон намууд энэ аргаас аль болох зайлсхийнэ.	Жижиг намуудад төдийлөн таатай биш.	Жижиг намууд энэ аргаас аль болох зайлсхийнэ.	Жижиг намууд, бие даасан нэр дэвшигчид суудал авах магадлалыг бууруулна.	Томоохон намуудын жижиг намууд хуваалцана.	Парламентын гишүүд орон нутгийн хоорондын харилцаа суларна.	Сонгуулийн газар зүйн зургийг тусгайлан гаргаж, засаг захиргааны олон нэгж 1 тойрогт хамрагдана.	Намуудын суудал хуваарилалт олонхыг төлөөлөх зарчимд илүү ойртож сонгогчийн санал парламентад тусгалаа олохгүй байх магадлалыг өсгөнө.

2.4.Ротацын журмаар парламентын гишүүдийг сэлгэдэг зарим орны туршлага

Судалгаанд авагдсан 60 орноос нийт 14 улс парламентын гишүүдийг Ротацын журмаар шинэчилдэг ба эдгээрээс 4 улс нь парламентын засаглалтай, 5 улс нь ерөнхийлөгчийн засаглалтай, 5 улс нь холимог засаглалтай байна.²⁵²

Хүснэгт 11. Ротацын журмаар парламентын гишүүдийг сэлгэдэг улсын тоо, эзлэх хувь, засаглалын хэлбэрээр

Засаглалын хэлбэр	Судалгаанд авагдсан улсын тоо	Ротацын зарчим хэрэглэдэг улсын тоо, эзлэх хувь
Парламентын засаглалтай	31 улс	4 улс (13%)
Ерөнхийлөгчийн засаглалтай	9 улс	5 улс (56%)
Холимог засаглалтай	17 улс	5 улс (29%)
Бусад	3 улс	-
Нийт	60 улс	14 улс (23%)

Судалгаанд авагдсан улсуудын хувьд 2 танхимтай улсуудын дээд танхимуудад Ротацын журам түгээмэл хэрэглэгдэж байна. Судалгаанд 1 танхимтай – 33 улс, 2 танхимтай – 27 улс хамрагдсанаас 2 танхимтай 27 улсын 14 улсын дээд танхим буюу 52% нь Ротацын журмаар шинэчлэгддэг бол зөвхөн 1 улс (Аргентин)-д парламентын дээд болон доод танхимын гишүүд нь Ротацын журмаар шинэчлэгддэг байна.

Хүснэгт 12. Ротацын журмаар парламентын гишүүдийг сэлгэдэг туршлага

№	Улсын нэр	Сонгуулийн тогтолцоо	Танхимын тоо	Парламентын гишүүдийн тоо	Ротаца
ПАРЛАМЕНТЫН ЗАСАГЛАЛТАЙ					
1.	Австрали	Доод танхим – мажоритар, Дээд танхим - пропорционал	2	Дээд танхим - 76 Доод танхим - 151	Сенатын 36 гишүүнийг 3 жилийн хугацаагаар, 49 гишүүнийг 6 жилийн хугацаагаар сонгодог.
2.	Албани	пропорционал	1	140	үгүй
3.	Бангладеш	мажоритар	1	350	үгүй
4.	Грек	пропорционал	1	300	үгүй
5.	Исланд	пропорционал	1	63	үгүй
6.	Итали	холимог	2	Дээд танхим - 321 Доод танхим - 630	үгүй
7.	Их Британи	Доод танхим - мажоритар	2	Дээд танхим - 763 Доод танхим - 650	үгүй
8.	Камбож	Доод танхим - пропорционал	2	Дээд танхим – 61 Доод танхим - 125	үгүй
9.	Канад	Доод танхим - мажоритар	2	Дээд танхим - 105 Доод танхим - 338	үгүй
10.	Латви	пропорционал	1	100	үгүй
11.	Маврики	мажоритар	1	70	үгүй

²⁵² Улсын Их Хурлын Тамгын газрын Судалгааны алба. (2015). *Парламентын засаглалтай орнуудын сонгуулийн тогтолцоо ба Ротацын журмаар парламентын гишүүдийг сэлгэдэг зарим орны туршлага*. УБ: Судалгааны эмхэтгэл XX боть, СТ-15/211.

12.	Малайз	Доод танхим - мажоритар	2	Дээд танхим - 70 Доод танхим - 223	үгүй
13.	Молдова	пропорционал	1	101	үгүй
14.	Монтенегро	пропорционал	1	81	үгүй
15.	Өмнөд Африк	Доод танхим - пропорционал	2	Дээд танхим - 90 Доод танхим - 400	үгүй
16.	Португал	пропорционал	1	230	үгүй
17.	Серби	пропорционал	1	250	үгүй
18.	Словак	пропорционал	1	150	үгүй
19.	Словени	Доод танхим - пропорционал	2	Дээд танхим - 40 Доод танхим - 90	үгүй
20.	Украин	холимог	1	450	үгүй
21.	Умард Македон	холимог	1	123	үгүй
22.	Унгар	холимог	1	199	үгүй
23.	Финланд	пропорционал	1	200	үгүй
24.	ХБНГУ	Доод танхим - холимог	2	Дээд танхим - 69 Доод танхим - 736	үгүй
25.	Чех	Дээд танхим - мажоритар, Доод танхим - пропорционал	2	Дээд танхим - 81 Доод танхим - 200	Дээд танхимын гишүүний бүрэн эрхийн хугацаа 6 жил байх ба 2 жил тутамд гишүүдийн 1/3 нь сэлгээний журмаар шинэчлэгдэн сонгогддог.
26.	Швейцар	пропорционал	2	Дээд танхим - 46 Доод танхим - 200	үгүй
27.	Шинэ Зеланд	холимог	1	120	үгүй
28.	Энэтхэг	Доод танхим - мажоритар	2	Дээд танхим - 245 Доод танхим - 545	Дээд танхимын гишүүний бүрэн эрхийн хугацаа 6 жил, 2 жил тутамд 1/3 нь шинэчлэгдэн сонгогддог.
29.	Эстони	пропорционал	1	101	үгүй
30.	Этиоп	Доод танхим - мажоритар	2	Дээд танхим - 112 Доод танхим - 547	үгүй
31.	Япон	Дээд, доод танхим - холимог	2	Дээд танхим - 245 Доод танхим - 465	Дээд танхимын гишүүний бүрэн эрхийн хугацаа 6 жил, 3 жил тутамд 1/2 нь шинэчлэгдэн сонгогддог.

ЕРӨНХИЙЛӨГЧИЙН ЗАСАГЛАЛТАЙ

1.	АНУ	Дээд, доод танхим - мажоритар	2	Дээд танхим - 100 Доод танхим - 435-аас ихгүй	Дээд танхимын гишүүдийн бүрэн эрхийн хугацаа 6 жил байх ба гишүүдийн 1/3 нь 2 жил тутамд шинээр сонгогддог.
2.	Аргентин	Дээд танхим - мажоритар, Доод танхим - пропорционал	2	Дээд танхим - 72 Доод танхим - 257	Дээд танхимын гишүүдийн бүрэн эрхийн хугацаа 6 жил байх ба гишүүдийн 1/3 нь 2 жил тутамд, доод танхимын гишүүдийн бүрэн эрхийн хугацаа 4 жил бөгөөд гишүүдийн 1/2 нь 2 жил тутамд шинээр сонгогддог.
3.	Гаити	Дээд, доод танхим - мажоритар	2	Дээд танхим - 30 Доод танхим - 119	Дээд танхимын гишүүдийн бүрэн эрхийн хугацаа 6 жил байх ба гишүүдийн 1/3 нь 2 жил тутамд шинээр сонгогддог.
4.	БНСУ	холимог	1	300	үгүй
5.	Чили	Дээд, доод танхим - пропорционал	2	Дээд танхим - 50 Доод танхим - 155	Дээд танхимын гишүүдийн бүрэн эрхийн хугацаа 8 жил байх ба гишүүд ээлжлэн 4 жил тутамд шинээр сонгогддог.
6.	Индонез	пропорционал	1	575	үгүй

7.	Тажикистан	Доод танхим - холимог	2	Дээд танхим - 33 Доод танхим - 63	үгүй
8.	Филиппин	Доод танхим - холимог	2	Дээд танхим - 24 Доод танхим - 304	үгүй
9.	Бразил	Дээд танхим - мажоритар, Доод танхим - пропорционал	2	Дээд танхим - 81 Доод танхим - 594	Дээд танхимын гишүүдийн бүрэн эрхийн хугацаа 8 жил байх ба гишүүдийн 3/1 болон 3/2 нь 4 жил тутамд шинээр сонгогддог.
ХОЛИМОГ ЗАСАГЛАЛТАЙ					
1.	Австри	Доод танхим - пропорционал	2	Дээд танхим - 64 Доод танхим - 183	үгүй
2.	Алжир	Доод танхим - пропорционал	2	Дээд танхим - 144 Доод танхим - 407	Дээд танхимын гишүүдийн бүрэн эрхийн хугацаа 6 жил, 3 жил тутамд 50% нь шинэчлэн сонгогддог.
3.	Ангол	пропорционал	1	220	үгүй
4.	Армени	пропорционал	1	107	үгүй
5.	Босни-Херцеговин	Доод танхим - пропорционал	2	Дээд танхим - 15 Доод танхим - 42	үгүй
6.	Египет	Дээд доод танхим - холимог	2	Дээд танхим - 300 Доод танхим – 450-аас багагүй	Дээд танхимын гишүүдийн бүрэн эрхийн хугацаа 6 жил, 3 жил тутамд 50% нь шинэчлэн сонгогддог.
7.	Казахстан	пропорционал	2	Дээд танхим – 49 Доод танхим - 107	Сенатын депутатын бүрэн эрхийн хугацаа 6 жил бөгөөд 3 жил тутам депутатуудын тал хувийг шинээр сонгож, томилдог.
8.	Литва	холимог	1	141	үгүй
9.	Мавритани	Доод танхим - холимог	2	Дээд танхим - 56 Доод танхим - 157	Дээд танхимын гишүүний бүрэн эрхийн хугацаа 6 жил, 2 жил тутамд 1/3 нь шинэчлэгдэн сонгогддог.
10.	Мадагаскар	Доод танхим - холимог	2	Дээд танхим - 33 Доод танхим - 151	үгүй
11.	ОХУ	Доод танхим - холимог	2	Дээд танхим – 170 Доод танхим - 450	үгүй
12.	Польш	пропорционал	2	Дээд танхим - 100 Доод танхим - 460	үгүй
13.	Румын	пропорционал	2	Дээд танхим - 136 Доод танхим - 330	үгүй
14.	Сингапур	мажоритар	1	104	үгүй
15.	Тунис	пропорционал	1	217	үгүй
16.	Турк	пропорционал	1	600	үгүй
17.	Франц	Дээд танхим - холимог, Доод танхим - холимог мажоритар	2	Дээд танхим – 348 Доод танхим - 577	Дээд танхимын гишүүний бүрэн эрхийн хугацаа 6 жил байх ба 3 жил тутам гишүүдийн 1/2 нь сэлгээний журмаар шинэчлэгдэн сонгогддог.
БУСАД					
1.	Вьетнам	мажоритар	1	500	үгүй
2.	Марокко	пропорционал	2	Дээд танхим - 120 Доод танхим - 395	үгүй
3.	Хятад	-	1	3000	үгүй

ХАВСРАЛТУУД

Хавсралт 1. Монгол Улсын Үндсэн хууль (1992 он) ба Монгол Улсын их цаазын төслүүдийн (1991.VI.05, X.05, XI.07) харьцуулалт²⁵³

Тайлбар: -үг, өгүүлбэр шинээр нэмэгдсэнийг тод хараар (“bold”),
-үг, өгүүлбэрийг өөрчлөн найруулсныг доогуур зураасаар (“underline”),
-үг, өгүүлбэр хасагдсаныг дундуур зураасаар (“strikethrough”),
-зарчмын зөрүүтэй санал орхигдсон, өөрчлөлт орсон зэргийг тодруулав (“highlighting”) тус тус тэмдэглэв.

1-р төсөл	2-р төсөл	3-р төсөл	4-р төсөл	МОНГОЛ УЛСЫН ҮНДСЭН ХУУЛЬ ²⁵⁴
МОНГОЛ УЛСЫН ИХ ЦААЗ ²⁵⁵ (Үндсэн хууль)	МОНГОЛ УЛСЫН ИХ ЦААЗ ²⁵⁶ (Үндсэн хууль)	МОНГОЛ УЛСЫН ҮНДСЭН ХУУЛЬ ²⁵⁷ (Их цааз)	МОНГОЛ УЛСЫН ИХ ЦААЗ ²⁵⁸	
УБХ-д өргөн барьсан хувь 1991.04.19	Ард түмнээр хэлэлцүүлсэн хувь 1991.06.05	УБХ-д өргөн барьсан хувь 1991.10.05	УБХ-аас АИХ-д өргөн барьсан хувь 1991.11.07	(Батлагдсан хувь) 1992.01.13
МОНГОЛ УЛСЫН ТӨРИЙН БАЙГУУЛАЛТ. ТӨРИЙН ЭРХ МЭДЛИЙГ ХУВААРИЛАХ НЬ	МОНГОЛ УЛСЫН ТӨРИЙН БАЙГУУЛЛЫГ БАТАЛГАН БЭЭЖҮҮЛЭХ НЬ	МОНГОЛ УЛСЫН ТӨРИЙН БАЙГУУЛАЛ	МОНГОЛ УЛСЫН ТӨРИЙН БАЙГУУЛАЛ	МОНГОЛ УЛСЫН ТӨРИЙН БАЙГУУЛАЛ
I. Хууль тогтоох эрх мэдэл. Монгол Улсын Их хурал	НЭГ. Монгол Улсын Их хурал	НЭГ. Монгол Улсын Их Хурал	НЭГ. Монгол Улсын Их Хурал	НЭГ. Монгол Улсын Их Хурал
20 дугаар зүйл	ХОРИН ХОЁРДУГААР ЗҮЙЛ	Хорьдугаар зүйл	Хорьдугаар зүйл	Хорьдугаар зүйл
Монгол улсын төрийн дээд эрх мэдлийг Улсын Их Хуралд хадгална.	1. Монгол улсын төрийн дээд эрх мэдлийг Улсын Их Хуралд хадгална.	Хуулийн 3-р төслийн 20-р зүйлийн 2 дахь хэсэгт тусгагдсан байна: Монгол улсад хууль тогтоох эрх мэдлийг гагцхүү Улсын Их Хурал хэрэгжүүлнэ.	1. Монгол Улсын Их Хурал бол төрийн эрх барих дээд байгууллага бөгөөд хууль тогтоох эрх мэдлийг гагцхүү Улсын Их Хуралд хадгална.	Монгол Улсын Их Хурал бол төрийн эрх барих дээд байгууллага мөн бөгөөд хууль тогтоох эрх мэдлийг гагцхүү Улсын Их Хуралд хадгална.
Монгол Улсын Их Хурал бол монголын ард түмний бүрэн эрхийг илэрхийлсэн, хууль тогтоох, хянан шалгах төлөөлөгчдийн дээд байгууллага мөн.	2. Монгол Улсын Их Хурал бол монголын ард түмний бүрэн эрхийг илэрхийлсэн, хууль тогтоох, хянан шалгах төлөөлөгчдийн дээд байгууллага мөн.	1. Монгол Улсын Их Хурал бол төрийн засаг /эрх/-ийг барих төлөөлөгчдийн дээд байгууллага мөн.		

²⁵³ Улсын Их Хурлын Тамгын газрын Судалгааны алба. (2015). *Монгол Улсын Үндсэн хууль (1992) болон Монгол Улсын Их цаазын төслүүдэд хэлэлцүүлгийн явцад орсон өөрчлөлтүүд*. УБ: Судалгааны эмхэтгэл XX боть, СТ-15/403.

²⁵⁴ “Ардын эрх” сонин, 1992.01.14, №9 /313/.

²⁵⁵ Улсын Их Хурал, Улсын Их Хурлын Тамгын газрын архив, данс №1-91, 167-190 дэх тэл.

²⁵⁶ “Ардын эрх” сонин, 1991.06.05, №86 /158/.

²⁵⁷ Улсын Их Хурал, Улсын Их Хурлын Тамгын газрын архив, данс №1-92, 165-199 дэх тал.

²⁵⁸ Улсын Их Хурал, Улсын Их Хурлын Тамгын газрын архив, данс №1-92, 200-234 дэх тал.

Хуулийн төслийн 20-р зүйлд тусгагдсан байна.	Хуулийн төслийн 20-р зүйлийн 2 дахь хэсэгт тусгагдсан байна.		2. Монгол улсад хууль тогтоох эрх мэдлийг гэгцхүү Улсын Их Хурал хэрэгжүүлнэ.	Хуулийн төслийн 20-р зүйлд тусгагдсан байна.	Монгол улс бол Парламентын бүгд найрамдах улс мөн.
Хуулийн төслийн 20-р зүйлд тусгагдсан байна.	Хуулийн төслийн 20-р зүйлийн 2 дахь хэсэгт тусгагдсан байна.			Хуулийн төслийн 20-р зүйлд тусгагдсан байна.	Хорин нэгдүгээр зүйл
21 дүгээр зүйл	Монгол Улсын Их Хурал нь нэг танхимтай байнгын ажиллагаатай байх бөгөөд 75 гишүүнээс бүрдэнэ.	ХОРИН ГУРАВДУГААР ЗҮЙЛ	1. Мөнгөн-Улсын Их Хурал нь нэг танхимтай байнгын ажиллагаатай байх бөгөөд 75 гишүүнээс бүрдэнэ.	Хорин нэгдүгээр зүйл	Улсын Их Хурал 75 гишүүнээс бүрдэнэ.
					А хувилбар: 2. Улсын Их Хурлын гишүүнийг Монгол улсын сонгуулийн эрх бүхий иргэд бүх нийтийн чөлөөтэй, шууд сонгох эрхийн үндсэн дээр саналаа нууцаар гаргаж 4 жилийн хугацаагаар сонгоно.
Монгол Улсын Их Хурлын гишүүнийг Монгол улсын сонгуулийн эрх бүхий иргэд саналаа нууцаар гаргаж 6 жилийн хугацаагаар сонгоно.	Монгол Улсын Их Хурлын даргаас бусад гишүүний хоёрны нэгийг гураван жил тутам шинэчлэн сонгож сэлбэнэ.	2. Монгол Улсын Их Хурлын гишүүнийг Монгол улсын сонгуулийн эрх бүхий иргэд нийтээрээ тэгш, шууд сонгох эрхийн үндсэн дээр саналаа нууцаар гаргаж 6 жилийн хугацаагаар сонгоно.	Б хувилбар: 2. Мөнгөн Улсын Их Хурлын гишүүнийг Мөнгөн улсын сонгуулийн эрх бүхий иргэд нийтээрээ тэгш, шууд сонгох эрхийн үндсэн дээр саналаа нууцаар гаргаж 6 жилийн хугацаагаар сонгоно.	2. Улсын Их Хурлын гишүүнийг сонгуулийн эрх бүхий иргэд нийтээрээ, шууд сонгох эрхтэй орлоцож саналаа нууцаар гаргаж, 6 жилийн хугацаагаар сонгоно.	Улсын Их Хурлын гишүүнийг хоёрын нэгийг 3 жил тутам шинэчлэн сонгож сэлбэнэ.
Монгол Улсын Их Хурлын Төрүүн даргаас бусад гишүүний хоёрны нэгийг гураван жил тутам шинэчлэн сонгож сэлбэнэ.	Монгол Улсын Их Хурлын гишүүнээр Монгол улсын 25 нас хүрсэн <u>улсын</u> иргэнийг сонгодо.	3. Монгол Улсын Их Хурлын гишүүнээр Монгол улсын 30 нас хүрсэн иргэнийг <u>сонгож болно</u> .	3. Улсын Их Хурлын гишүүнээр Монгол улсын 30 нас хүрсэн иргэнийг сонгож болно.	3. Улсын Их Хурлын гишүүнээр Монгол Улсын 25 нас хүрсэн иргэнийг сонгоно.	3. Улсын Их Хурлын гишүүнээр Монгол Улсын 25 нас хүрсэн сонгуулийн эрх бүхий иргэнийг сонгоно.
Монгол Улсын Их Хурлын гишүүнийг сонгуулийн зарчим, журмыг хуулиар тогтооно.	Монгол Улсын Их Хурлын гишүүнийг сонгуулийн зарчим, журмыг хуулиар тогтооно.	4. Монгол Улсын Их Хурлын гишүүнийг сонгуулийн зарчим, журмыг хуулиар тогтооно.	4. Улсын Их Хурлын гишүүнийг сонгуулийн зарчим, журмыг хуулиар тогтооно.	4. Улсын Их Хурлын гишүүнээр Монгол Улсын 25 нас хүрсэн иргэнийг сонгоно.	4. Улсын Их Хурлын гишүүнээр Монгол Улсын 25 нас хүрсэн иргэнийг сонгоно.

Хавсралт 2. Монгол Улсын Их Хурлын сонгуулийн дүнгийн статистик мэдээлэл /1992-2020 он/²⁵⁹

№	Үзүүлэлт	1992 оны сонгууль	1996 оны сонгууль	2000 оны сонгууль	2004 оны сонгууль	2008 оны сонгууль	2012 оны сонгууль	2016 оны сонгууль	2020 оны сонгууль ²⁶⁰
1	Эрх зүйн зохицуулалт	УИХ-ын сонгуулийн тухай хууль 1992.04.04	УИХ-ын сонгуулийн тухай хууль 1996 онд өөрчлөлт орсон/	УИХ-ын сонгуулийн тухай хууль 1992.04.04	УИХ-ын сонгуулийн тухай хууль 2004 онд өөрчлөлт орсон/	УИХ-ын сонгуулийн тухай хууль 2008 онд өөрчлөлт орсон/	УИХ-ын сонгуулийн тухай хууль 2012 онд өөрчлөлт орсон/	УИХ-ын сонгуулийн тухай хууль 2016 онд өөрчлөлт орсон/	УИХ-ын сонгуулийн тухай хууль 2020 онд өөрчлөлт орсон/
2	Сонгуулийн тогтолцоо	Мажоритар (BV) ²⁶¹	Мажоритар ²⁶²	Мажоритар	Мажоритар	Мажоритар (BV)	Холбог тогтолцоо (FTRP)	Мажоритар	Мажоритар (BV)
3	Хүн амын тоо	2 154 646	2 231 363	2 382 525	2 407 568	2 564 285	2 801 136	3 057 778	-
4	Сонгуулийн насны хүний тоо	1 202 704	1 218 549	1 364 862	1 472 372	1 607 825	1 882 035	1 998 823	-
5	Нэрийн жагсаалтад бичигдсэн сонгогч	1 085 129	1 147 260	1 247 033	1 279 516	1 542 617	1 840 824	1 911 047	2 003 969
6	Санал өгсөн тоо	1 037 392	1 057 182	1 027 985	1 051 812	1 179 448	1 238 537	1 406 123	1 475 895
7	сонгогчийн хувь	95,6	92,1	82,4	82,2	76,46	67,28	73,58	73,64
8	Хүчинтэй саналын тоо	975 149	1 010 157	1 002 554	1 036 578	1 160 326	1 238 537	1 406 123	-
9	хуудасны хувь	94,0	95,6	97,5	98,5	98,38	100,00	100,00	-
10	Тойргийн болон аймаг нийслэлийн сонгуулийн хороо	26	76	76	76	26	26	22	22
11	Салбар, сум, дүүргийн сонгуулийн хороо	357	332	330	338	332	333	339	337
12	Хэсгийн тоо	1 569	1 586	1 601	1 645	1 704	1 905	1 998	2070
13	Мандатын тоо	24	20	20	20	20	28 нэрсийн жагсаалт 48	28	24
14	Орон нутаг	52	56	56	56	56	тойрог	48	52
15	Сонгуульд оролцсон нам, эвсэл	8 нам, 2 эвсэл	5 нам, 2 эвсэл	13 нам, 3 эвсэл	7 нам, 1 эвсэл	12 нам, 1 эвсэл	11 нам, 2 эвсэл	12 нам, 3 эвсэл	13 нам, 4 эвсэл
16	Нийт нэр дэвшигч	293	302	602	244	356	544	498	606
17	Нам, эвслээс	275	267	575	229	311	518	429	485*
18	Бие даан нэр дэвшигч	18	35	27	15	45	26	69	121*
№	Үзүүлэлт	1992 оны сонгууль	1996 оны сонгууль	2000 оны сонгууль	2004 оны сонгууль	2008 оны сонгууль	2012 оны сонгууль	2016 оны сонгууль	2020 оны сонгууль

²⁵⁹ CEX. (2017). Монгол Улсын Их Хурлын сонгуулиудын дүн. <https://ges.gov.mn/uploads/Hsonguiul2012.pdf>

²⁶⁰ <https://www.ges.gov.mn/#gallery-1> <https://www.ges.gov.mn/blog/2862>

<https://goos.mn/%D0%A3-%D0%98%D0%A5-%D1%81%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D1%83%D1%83%D0%BB%D1%8C-2020/> Остапенко Г. И. (2020. № 4). «Динамика» и «статика» парламентских выборов в Монголии сквозь призму экспертного анализа. /Известия Восточного института.

37 – 52.

²⁶¹ BV-опон мандаттай тойрог бүхий олонхыг төлөөлөх тогтолцоо

²⁶² Нэг мандаттай тойрог бүхий олонхыг төлөөлөх тогтолцоо

15	УИХ-д суудал авсан нам, эвсэл, бие даагчдын дэмжлэг авсан хувь ²⁶³	58.23%	53.80%	52.23%	54.90%	49.56%	41.10%	46.30%	45.99%
16	УИХ-д суудал авсан нам, эвсэл, бие даагчийн авсан саналын хувь ²⁶⁴	МАХН-56.9% Ардчилсан холбоо эвсэл- 17.5% МСДН-10.1% Бие даагч-3%	Ардчилсан холбоо эвсэл- 47% МАХН-40.5% МУНН-1.8%	МАХН-51.6% Ардчилсан холбоо эвсэл- 13.4% Эх Орон- МАШСН-11% ИЗН, МНН-ын эвсэл-3.6% Бие даагч- 2.9%	МАХН- 48.2% АН-44.3% БНН-1.4% Бие даагч- 3.4%	МАХН-43.1% АН-39.2% ИЗНН-3.5% Бие даагч-5.3%	АН-35.3% МАН-31.3% Шударга ёс эвсэл-22.3% ИЗНН-5.51% Бие даагч- 5.6%	МАН-45.9% АН-33.7% МАХН-8.1% Бие даагч- 12.3%	МАН-44.9% АН-24.5% ТБЗ-8.1% ЗХЗ-5.3% Бие даагч- 8.7%
17	УИХ-ын суудлын хуваарилалт	МАХН-70 Ардчилсан холбоо эвсэл- 4 МСДН-1 Бие даагч-1	Ардчилсан холбоо эвсэл- 50 МАХН-25 МУНН-1	МАХН-72 Ардчилсан холбоо эвсэл- 1 Эх Орон- МАШСН-1 ИЗН, МНН-ын эвсэл-1 Бие даагч-1	МАХН-36 АН-36 БНН-1 Бие даагч-3	МАХН-45 АН-28 ИЗНН-1 Иргэний эвсэл-1 Бие даагч-1	АН-34 МАН-26 Шударга ёс эвсэл-11 ИЗНН-2 Бие даагч-3	МАН-65 АН-9 МАХН-1 Бие даагч-1	МАН-62 АН-11 ТБЗ-1 ЗХЗ-1 Бие даагч-1
18	УИХ дахь эмэгтэй гишүүдийн тоо ²⁶⁵	3	8	9	5	3	11	13	13
19	Сонгуулийн зардал	21.0 сая	270.0 сая	460.0 сая	696.6 сая	7.2 тэрбум	16.8 тэрбум	16.5 тэрбум	20.5 тэрбум
20	Сонгууль товлон зарласан болон явагдсан огноо	1992.4.13 1992.6.28	1996.4.16 1996.6.30	2000.4.17 2000.7.02	2004.4.12 2004.6.27	2008.5.14 2008.6.29	2012.4.28 2012.6.28	2016.4.08 2016.6.29	2020.01.30 2020.06.24

²⁶³ Гэрэлт-Од, Э. (2020). Монгол Улсын Их Хурлын сонгуулийн тогтолцоо: сонголт, туршлага. *Шинэ толь* №81.

²⁶⁴ Werner, P., & Luvсандemdev, S. (2008). *Voices People's Perception of Mongolia's Political and Economic Transition as Reflected in Opinion Polls from 1995 to 2007*. Ulaanbaatar.

Nohlen, D., Grotz, F., & Hartmann, C. (2002). *Elections in Asia and the Pacific A Data Handbook VOLUME II South East Asia, East Asia and the South Pacific*. Oxford University Press, IPU < http://archive.ipu.org/parline-e/reports/arc/2219_04.htm > ; <<https://www.electionguide.org/elections/id/1389/>> ; (Werner & Luvсандemdev, 2008)

²⁶⁵ Улсын Их Хурлын Тамгын газрын Судалгааны алба. (2012). *Монголын эмэгтэй улс төрчид*. УБ: Судалгааны эмхэтгэл XIII боть, СТ-12/403.

Хавсралт 3.УИХ-ын сонгуулийн тогтолцооны эрх зүйн зохицуулалт

Хуулийн нэр, батлагдсан огноо		Холбогдох зохицуулалт
№		
1	1992 онд батлагдсан УИХ-ын сонгуулийн тухай хууль ²⁶⁶ (1996 онд өөрчлөлт орсон)	8 дугаар зүйлийн 8.1 дэх хэсэг "Сонгуулийг нэг мандат бүхий тойргоор зохион байгуулж явуулна." 38 дугаар зүйлийн 38.3 дахь хэсэг "Тухайн тойрогт хамгийн олон гэхдээ сонгогчдын 25, түүнээс дээш хувийн санал авсан нэр дэвшигчийг Улсын Их Хурлын гишүүнд сонгогдсонд тооцно."
2	2005 онд батлагдсан УИХ-ын сонгуулийн тухай хууль ²⁶⁷ /Шинэчилсэн найруулга/	4 дүгээр зүйлийн 4.2 дахь хэсэг "Монгол Улсын Их Хурлын 76 гишүүнийг олон мандаттай тойргоос сонгоно." 50 дугаар зүйлийн 50.3 дахь хэсэг "Тойргийн хороо нэр дэвшигчдийг авсан саналын нь тоогоор дараалалд оруулах бөгөөд хамгийн олон, гэхдээ сонгогчдын 25, түүнээс дээш хувийн санал авсан нэр дэвшигчийг Улсын Их Хурлын гишүүнээр сонгогдсонд тооцно."
3	2011 онд батлагдсан УИХ-ын сонгуулийн тухай хууль ²⁶⁸ /Шинэчилсэн найруулга/	4 дүгээр зүйлийн 4.9 дэх хэсэг "Энэ хуулийн 27.1-д заасан нэрийн жагсаалтын эхний 48-аас илүүгүй нэр дэвшигчийг энэ хуулийн 12 дугаар зүйлд заасан сонгуулийн 26 тойргоос, 28-аас илүүгүй нэр дэвшигчийг энэ хуулийн 49.1.6-д заасны дагуу гаргасан улс төрийн нам буюу улс төрийн намуудын сонгуулийн эвсэл /цаашид "нам, эвсэл" гэх/-ийн жагсаалтаас тус тус сонгоно." 48 дугаар зүйлийн 48.2 дахь хэсэг "Тойргийн хороо тухайн тойрогт нэр дэвшигчдийг авсан саналын тоогоор нь дараалалд оруулан жагсаалт /цаашид "А" жагсаалт" гэх/-ыг гаргах бөгөөд хамгийн олон, гэхдээ санал өгсөн сонгогчдын 28 ба түүнээс дээш хувийн санал авсан, мандатын тоотой тэнцүү тооны нэр дэвшигчийг Улсын Их Хурлын гишүүнээр шууд сонгогдсонд тооцно."
4	2015 онд батлагдсан Сонгуулийн тухай хууль ²⁶⁹	7 дугаар зүйлийн 7.1 дэх хэсэг "7.1.Сонгууль нь олонхийн /мажоритар/ тогтолцоотой байна." 133 дугаар зүйлийн 133.2 дэх хэсэг "Сонгуулийн төв байгууллага тухайн тойрогт нэр дэвшигчдийг авсан саналын тоогоор нь дараалалд оруулан жагсаалт гаргах бөгөөд хамгийн олон санал авсан нэр дэвшигчийг Улсын Их Хурлын гишүүнээр шууд сонгогдсонд тооцно."
5	2019 онд батлагдсан УИХ-ын сонгуулийн тухай хууль ²⁷⁰	4 дүгээр зүйлийн 4.3 дахь хэсэг "Монгол Улсын Их Хурлын 76 гишүүнийг олон мандаттай тойргоос сонгоно." 74 дүгээр зүйлийн 74.1-2 дахь хэсэг "Сонгуулийн ерөнхий хороо нь санал хураалтын дүнг үндэслэн тухайн тойрогт нийт нэр дэвшигчийг авсан саналынх нь тоогоор дараалалд оруулан жагсаалт гаргана. Хамгийн олон санал авсан, тухайн тойрогт ногдох мандатын тоотой тэнцүү тооны нэр дэвшигчийг Монгол Улсын Их Хурлын гишүүнээр сонгогдсонд тооцно."

²⁶⁶ <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawid=7117>
²⁶⁷ <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawid=7112>
²⁶⁸ <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawid=351>
²⁶⁹ <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawid=12178>
²⁷⁰ <https://legalinfo.mn/mn/detail?lawid=14869>

Хавсралт 4. Сонгуулийн холимог болон хувь тэнцүүлэх тогтолцоо бүхий орнуудын судалгаа

Улсын нэр	Сонгогч саналаа өгөх субъект	Жагсаалтын хэлбэр	Босгын хувь	Суудал хуваарилах арга	Тойргийн хэлбэр	Бүх суудал (Хувь тэнцүүлэн хуваарилахад ногдоо суудал)
СОНГУУЛИЙН ХОЛИМОГ ТОГТОЛЦООТОЙ УЛСУУД						
БНКонго Улс	Нэр дэвшигчид	нээлттэй	Нуугдмал	Харегийн их үлдэгдлийн	109 олон мандаттай тойрог	500/440
-доод танхим	Нэр дэвшигчийн нэрийн жагсаалтад	нээлттэй	нуугдмал	Их үлдэгдлийн арга	Муж бүр 1 тойрог	108/108
-дээд танхим	Намд	нээлттэй	3%			300/54
Боливи	Нэр дэвшигчид	хаалттай	Нуугдмал	Д'Хонт	4 мандаттай 9 тойрог	130/60
-дээд танхим	Нэр дэвшигчид	нээлттэй	нуугдмал	Их үлдэгдлийн арга	Олон мандаттай 9 тойрог	36/36
Венесуэл	намд	хаалттай	нуугдмал	Д'Хонт	Үндэсний 1 тойрог	164/1мандаттай
Итали	Намд	хаалттай	2-4%	Олон суудлыг урамшуулах	Олон мандаттай 26 тойрог	тойргийг хассан 630
-доод танхим	намд	хаалттай	нуугдмал	Д'Хонт	40 мандаттай	120/40
-дээд танхим	намд	хаалттай	нуугдмал	Их үлдэгдлийн	Үндэсний 1 тойрог	141/70
Литва	Намд	нээлттэй	нуугдмал	3-аас дээш мандаттай тойрогт	1 буюу түүнээс дээш	95/14-өөс дээш
Мавритани	Намд-1 санал, нэр дэвшигчид-1 санал	хаалттай	нуугдмал	хаалттай жагсаалтаар санал хурааж, намуудад их үлдэгдлийн аргаар суудал хуваарилна.	мандаттай 45 тойрог, 14 мандаттай үндэсний 1 тойрог	тодорхойгүй.
-доод танхим	намд	хаалттай	Нуугдмал	Их үлдэгдлийн	200 мандаттай үндэсний 1 тойрог	500/200
Мексик	намд	хаалттай	нуугдмал	Их үлдэгдлийн	32 мандаттай үндэсний 1 тойрог	128/32
-доод танхим	намд	хаалттай	нуугдмал	Их үлдэгдлийн	Үндэсний 1 тойрог	450
ОХУ	Намын нэр дэвшигчдийн жагсаалтад	нээлттэй	7%	Харегийн	1 мандаттай 25 тойрог	34/9
Доод танхим	Нэр дэвшигчид	хаалттай	Махоритар системээр 10%-аас системээр санал авсан намд 9 10%-ийн суудлыг хувь тэнцүүлэн хуваарилна.	Махоритар системээр 10%-аас дээш санал авсан намд 9 суудлыг хувь тэнцүүлэн хуваарилна.		
Сейшелийн арлууд						
Сенегал	Нэр дэвшигчид-1 санал, намын нэр дэвшигчдийн нэрийн жагсаалтад	нээлттэй	нуугдмал	Их үлдэгдлийн	5 хүртэл мандаттай 35 тойрог, 60 мандаттай үндэсний 1 тойрог	165/60
Доод танхим	Нэр дэвшигчид-1 санал, намд-1 санал	хаалттай	нуугдмал	Их суудалтай намд үлдэгдэл хуваарилагдана.	10 мандат бүхий 8 тойрог	500/125
Тайланд	намд	хаалттай	3%	Сент Лаго		450/225
Украин						

г. Унгар	Намын нэр дэвшигчдийн жагсаалтад	хаалттай	5%	Д'Хонт	106 мандаттай 1 тойрог, олон мандаттай 20 тойрог	199/93
д. Филиппин	Намын нэр дэвшигчдийн жагсаалтад-1 санал, нэр дэвшигчид-1 санал	нээлттэй	2%	Суудал авсан намд 3 хүртэл суудлын нэмэлт олгож, 53-т хүргэдэг.	1 мандат бүхий 219 тойрог, 21 мандат бүхий үндэсний 1 тойрог	304/61
е. ХБНГУ	Нэр дэвшигчид, намд	хаалттай	5%	Сент Лаго	Олон мандаттай 16 тойрог	598/299
ж. Бундестаг	Намд, нэр дэвшигчид	хаалттай	5%	Их үлдэгдлийн	Үндэсний 1 тойрог	120/50
з. Шинэ Зеланд	Намын нэр дэвшигч-дийн жагсаалтад	нээлттэй	Нуугдмал	Д'Хонт	Олон /6-29/ мандаттай 11 тойрог	465/176
д. Япон	Нэр дэвшигчдийн нэрийн жагсаалтад	нээлттэй	нуугдмал	Д'Хонт	Үндэсний 1 тойрог 96 мандаттай, (2-10) бүгд 146) мандаттай 47 тойрог	245/98

№	Улсын нэр	Сонгогч саналаа өгөх субъект	Жагсаалтын хэлбэр	Босгын хувь	Суудал хуваарилах арга	Тойргийн хэлбэр	Суудлын тоо
---	-----------	------------------------------	-------------------	-------------	------------------------	-----------------	-------------

СОНГУУЛИЙН ХУВЬ ТЭНЦҮҮЛЭН ХУВААРИЛАХ ТОГТОЛЦООТОЙ УЛСУУД

20.	Австрали -дээд танхим	Нэр дэвшигчдийг зэрэглэж	нээлттэй	нуугдмал	Д'Хонт	12 мандаттай 6 тойрог, 2 мандаттай 2 тойрог	76
21.	Австри -доод танхим	Намд	хаалттай	4%	Харе	3-12 мандаттай 9 тойрог	183
22.	Алжир -дээд танхим	намд	нээлттэй	нуугдмал	Д'Хонт Харе	7-36 мандаттай 9 тойрог	61
23.	Алжир -доод танхим	Нэр дэвшигчдийн нэрсийн жагсаалтад	хаалттай	нуугдмал	Сент Лаго	Олон мандат бүхий 48 тойрог	407
24.	Аргентин -Доод танхим	намд	хаалттай	нуугдмал	Харе	130 нь үндэсний 1 тойрог, 5 мандат бүхий 18	220
25.	Бельги -доод танхим	Намд	хаалттай	3%	Д'Хонт	Олон мандаттай 24 тойрог	257
26.	Бельги -доод танхим	намд	хаалттай	-	Тойргоо хамгийн их санал авсан намд 2 суудал, дараагийнхад нь 1 суудал хуваарилдаг.	3 мандаттай 24 тойрог	72
27.	Бельги -доод танхим	Намын нэр дэвшигчдийн нэрсийн жагсаалтад	нээлттэй	5% (тойргийн хувьд, үндэсний хэмжээнд байхгүй)	Д'Хонт	Олон мандаттай 11 тойрог	150
28.	Дээд танхим	Намын нэр дэвшигчдийн жагсаалтад	нээлттэй	нуугдмал	Д'Хонт	Олон мандаттай 3 тойрог	40

271 https://www.bmi.gv.at/412_english/

26.	Болгар	Намд, Нэр дэвшигчид	хаалттай	4%	Харе	31 нь олонхыг төлөөлөх тогтолцоогоор 209 нь олон мандаттай 31 тойроос 8-70 мандаттай 27 тойрог	240
27.	Бразил -доод танхим	Намын нэр дэвшигчдийн нэрсийн жагсаалтад	нээлттэй	нуугдмал	Д'Хонт		513
28.	Бурнди -доод танхим	намд	хаалттай	2%	Д'Хонт	Олон мандаттай 17 тойрог	123
29.	Гвиней-Бисау	Намын нэр дэвшигчдийн жагсаалтад	хаалттай	нуугдмал	Их үлдэгдлийн	Олон мандаттай 27 тойрог	102
30.	Грек	Намын нэр дэвшигчдийн жагсаалтад	нээлттэй	3%	Хагенбах Бишофф	олон мандаттай 56 тойрог, 12 мандаттай үндэсний 1 тойрог	300
31.	Дани	Нэр дэвшигчид	нээлттэй	2%	Д'Хонт	Олон мандаттай 10 тойрог	179
32.	Доминикан -доод танхим	намд	хаалттай	нуугдмал	Д'Хонт	Олон мандаттай 29 тойрог, Үндэсний 1 тойрог	183
33.	Израил	намд	хаалттай	3,25%	Д'Хонт	120 мандаттай үндэсний 1 тойрог	120
34.	Индонез -доод танх.	Намд, нэр дэвшигчид	нээлттэй	4%	Заяцын хүчин зүйл	Олон мандаттай 33 тойрог	575
35.	Исланд	намд	хаалттай	5%	Д'Хонт	10-11 мандаттай тойргууд	63
36.	Испани -доод танхим	Намд	хаалттай	3% Байхгүй	Д'Хонт	Олон мандаттай 50 тойрог Олон мандаттай 52 тойрог	350
37.	Кабо-Верде	намд	хаалттай	нуугдмал	Шууд бус	2-15 мандаттай 16 тойрог	208
38.	Камбож	намд	хаалттай	нуугдмал	Д'Хонт	Олон мандаттай 21 тойрог	72
39.	Кипр	Намд, нэр дэвшигчид	нээлттэй	3.6% (тойрог)+ 1.8% (үндэсний хэмжээнд)	Харе	Олон мандаттай 6 тойрог	125 80
40.	Колумби -доод танхим -дээд танхим	Намд	нээлттэй	нуугдмал	Д'Хонт	Олон мандаттай 33 тойрог 100 мандаттай үндэсний тойрог, 2 мандаттай тусгай тойрог	187 102
41.	Коста-Рика	намд	нээлттэй	нуугдмал	Д'Хонт	4-21 мандаттай 7 тойрог	57
42.	Латви	Намд, нэр дэвшигчид	нээлттэй	5%	Сент Лаго	14-29 мандаттай 5 тойрог	100
43.	Лихтенштайн	Нам, нэр дэвшигчийн аль нэгд	нээлттэй	8%	Хамгийн их үлдэгдлийн арга	10, 15 мандаттай 2 тойрог	25
44.	Люксембург	Намд, нэр дэвшигчид	нээлттэй	нуугдмал	Хагенбах Бишофф	7-23 мандаттай 4 тойрог	60
45.	Мальта	Нэр дэвшигчийг зэрэглэж	нээлттэй	нуугдмал	үлдэгдлийг дахин хуваарилах	5 мандаттай 13 тойрог	65
46.	Намиби	намд	хаалттай	нуугдмал	Их үлдэгдлийн	Үндэсний 1 тойрог	104
47.	Нидерланд -доод танхим -дээд танхим	Намд намд	хаалттай хаалттай	0,67%	Д'Хонт	Олон мандаттай 18 тойрог 12 мужийн зөвлөл	150 75

48.	Никарагуа	намд		хаалттай	нуугдмал	Их үлдэгдлийн	20 мандаттай Үндэсний 1 тойрог, 2-19 мандаттай 17 тойрог	91
49.	Норвег	Нэр дэвшигчид		нээлтэй	4%	Сент Лапо	19 тойроос тус бүр 1 нь шууд сонгогдсон тооцогдож, 150 нь хувь тэнцүүлэн хуваарилагдана.	169
50.	Парагвай -доод танхим -дээд танхим	Намд		хаалттай	Нуугдмал	Д'Хонт	Олон мандаттай 18 тойрог. Үндэсний нэг тойрог	80
51.	Перу	намд		хаалттай	Нуугдмал	Д'Хонт		45
52.	Польш -Сейм	Намд Намын нэр дэвшигчдийн жагсаалтад.		хаалттай нээлтэй	5% Нам-5% Эвсэл-8% Цөөнх-0%	Их үлдэгдлийн Д'Хонт	Олон мандаттай 25 тойрог 7-19 мандаттай 41 тойрог	130 460
53.	Португал	Намд, нэр дэвшигчид		хаалттай		Д'Хонт	Олон мандаттай 22 тойрог	230
54.	Руанда Доод танхим	намд		хаалттай	5%	Их үлдэгдлийн арга, 27 суудалд шууд бус сонгуулиар бүрдэнэ.	53 мандат бүхий үндэсний 1 тойрог, 27 суудалд шууд бусаар сонгогддог.	80
55.	Румын дээд, доод танхим	Нэр дэвшигчид		хаалттай	5%	Д'Хонт	1 мандаттай тойрогт эхний шатанд тооцогдоогүй саналыг үндэсний хэмжээнд нэгтгэж, намуудад хувь тэнцүүлэн хуваарилдаг.	1 мандаттай 315 тойроос 50%+1 санал авсан нь шууд сонгогдсон тооцож, үлдсэнийг нь үндэсний хэмжээнд нэгтгэж 10%-ийн босго давсан намд хувь тэнцүүлэн хуваарилна.
56.	Сан-Томе ба Принсип	намд		хаалттай	нуугдмал	Д'Хонт	Олон мандаттай 7 тойрог	55
57.	Словак	Намын нэр дэвшигчдийн нэрийн жагсаалтад		нээлтэй	5%	Хагенбах Бышхофф	Үндэсний 1 тойрог	150
58.	Словени -доод танхим -дээд танхим	Намд, нэр дэвшигчид		нээлтэй	4%	Д'Хонт	11 мандаттай 88 тойрог, италичуудад зориулсан 2 мандаттай 1 тойрог	90
59.	Суринам	намд		нээлтэй	-	Д'Хонт	Олон мандаттай 10 тойрог	51
60.	Турк	Намын нэр дэвшигчдийн жагсаалтад		хаалттай	10%	Д'Хонт	Олон мандаттай 79 тойрог	600
61.	Уругвай -доод танхим	Намд		хаалттай	-	Их үлдэгдлийн	Олон мандаттай 19 тойрог. 30 мандаттай үндэсний 1 тойрог	99 31/30
62.	Финланд	Намын нэр дэвшигчдийн жагсаалтад		хаалттай нээлтэй	нуугдмал	Д'Хонт	7-36 мандаттай 13 тойрог	200

63.	Хорват	Намын нэр дэвшигчдийн жагсаалтад	нээлттэй	5%	Д'Хонт	14 мандаттай 10 тойрог, 8 мандаттай үндэсний тойрог, гадаад оршин суугчдад зориулсан тойрог /мандатын тоо заагаагүй/	151
64.	Чех Доод танхим	Намд, нэр дэвшигчид	нээлттэй	Нам-5% Эвсэл(2 нам)-10% Эвсэл(3 нам)-15% Эвсэл(4 нам)-20%	Д'Хонт	Олон мандаттай 14 тойрог	200
65.	Чили -дээд танхим Доод танхим	намд	нээлттэй	0%	Д'Хонт	13 олон мандаттай тойрог, 60 олон мандаттай тойрог	50
66.	Швед -Риксдаг	Нэр дэвшигчид	нээлттэй	4% -үндэсний хэмжээнд, 12% тойрог	Сент Лаго	2-34 мандаттай 29 тойрог, 39 мандаттай үндэсний 1 тойрог	155 349
67.	Швейцар -доод танхим	Нэр дэвшигчид	нээлттэй	-	Д'Хонт/Хагенбах Бишхофф	Олон мандаттай 26 тойрог	200
68.	Шри Ланка	Намд, нэр дэвшигчид	нээлттэй 225/196 хаалттай 225/29	12,5% нуугдмал	Д'Хонт	4-20 мандаттай 22 тойрог, 29 мандаттай үндэсний 1 тойрог	225
69.	Экваторын Гвиней	намд	хаалттай	нуугдмал	Д'Хонт	Мужийн тоогоор олон мандаттай тойрог	100
70.	Энэтхэг -дээд танхим	Нэр дэвшигчид	нээлттэй	нуугдмал	Шилжих нэг саналын	Шууд бус сонгууль	245/233
71.	Эстони	намд	нээлттэй	5%	Харе/Д'Хонт	6-13 мандаттай 13 тойрог	101

UIH.MN
СУДАЛГААНЫ САН

Хавсралт 5. Дэлхийн улс орнуудын нэг танхимт болон парламентын доод танхимуудын сонгуулийн тогтолцоо²⁷²

Улсын нэр	Сонгууль явагдсан огноо	Сонгуулийн тогтолцоо	Парламентын сонгуулийн тогтолцооны хэлбэр (Нэг танхим, Доод танхим)	Шатлал	Парламентын гишүүдийн тоо (шууд сонгогддог)	Парламентын нийт гишүүдийн тоо (Нэг танхим, Доод танхим)
Сонгуулийн тогтолцоонд өөрчлөлт ороогүй орнууд						
Австрали	2022	Мажоритар	AV	1		
Австри	2019	Пропорционал	List PR	3	183	183
Ангол	2017	Пропорционал	List PR	2	220	220
Андорра	2019	Холимог	Parallel	2	28	28
Антигуа ба Барбуда	2014	Мажоритар	FPTP	1	17	17
АНУ	2020	Мажоритар	FPTP	1	435	435
Аргентин	2021	Пропорционал	List PR	1	257	257
Аруба	2021	Пропорционал	List PR	1	21	21
Афганистан	2018	Бусад	SNTV	1	250	250
Бангладеш	2018	Мажоритар	FPTP	1	300	350
Бахам	2021	Мажоритар	FPTP	1	39	39
Бахрейн	2018	Мажоритар	TRS	1	40	40
Белиз	2020	Мажоритар	FPTP	1	31	31
Бельги	2019	Пропорционал	List PR	1	150	150
Бенин	2019	Пропорционал	List PR	1	83	83
Бермуд	2020	Мажоритар	FPTP	1	36	36
БНАСАУ	2005	Мажоритар	TRS	1	687	687
БНКонго Улс	2017	Мажоритар	TRS	1	151	151
Босни-Херцеговин	2018	Пропорционал	List PR	1	42	42
Ботсвана	2019	Мажоритар	FPTP	1	57	63
Бразил	2018	Пропорционал	List PR	1	513	513
Буркина Фасо	2020	Пропорционал	List PR	2	127	127
Бурунди	2020	Пропорционал	List PR	1	100	124
Бутан	2018	Мажоритар	FPTP	1	47	47
Бүгд Найрамдах Ардчилсан Конго Улс	2018	Мажоритар ба Пропорционал	#FPTP #List PR	H	500	500
Вануату	2020	Бусад	SNTV	H	52	52
Виргинийн Арлууд	2019	Мажоритар	FPTP	2	13	13
Вьетнам	2021	Мажоритар	TRS	1	500	500
Габон	2018	Мажоритар	TRS	1	143	143
Гаити	2021	Мажоритар	TRS	1		
Гайана	2020	Пропорционал	List PR	2	65	65
Гамби	2022	Мажоритар	FPTP	1	53	58
Гана	2020	Мажоритар	FPTP	1	275	275
Гватемал	2019	Пропорционал	List PR	2	160	160
Гвиней	2020	Холимог	Parallel	2	114	114
Гвиней-Бисау	2019	Пропорционал	List PR	1	102	102
Гернси	2020	Мажоритар	BV	1	38	40
Гибралтар	2019	Бусад	LV	1	17	17
Грек	2019	Пропорционал	List PR	2	300	300
Гренада	2018	Мажоритар	FPTP	1	15	15
Гренланд	2021	Пропорционал	List PR	1	31	31
Гүрж	2020	Холимог	Parallel	2	150	150
Дани	2019	Пропорционал	List PR	2	179	179
Доминик	2019	Мажоритар	FPTP	1	21	32
Доминиканы БНУ	2020	Пропорционал	List PR	3	190	190
Жерси	2014	Мажоритар	#FPTP #BV	H	49	49
Замби	2021	Мажоритар	FPTP	1	156	167
ИБУИНХУ	2019	Мажоритар	FPTP	1	650	650
Израил	2021	Пропорционал	List PR	1	120	120
Индонез	2019	Пропорционал	List PR	1	575	575
Иран	2020	Мажоритар	TRS	1	290	290
Ирланд	2020	Пропорционал	STV	1	159	160
Исланд	2021	Пропорционал	List PR	2	63	63
Испани	2019	Пропорционал	List PR	1	350	350
Йемен	2003	Мажоритар	FPTP	1	301	301
Кабо Верде	2021	Пропорционал	List PR	1	72	72
Камбож	2018	Пропорционал	List PR	1	125	125
Канад	2021	Мажоритар	FPTP	1	338	338

²⁷² <https://www.idea.int/advanced-search?th=Electoral%20System%20Design%20Database®ion=world&question=130355>

Катар	2021	Мажоритар	FPTP	1	30	45
Кени	2017	Мажоритар	FPTP	2	337	350
Кипр	2021	Пропорционал	List PR	1	56	56
Кирибати	2020	Мажоритар	TRS	1	44	46
Колумби	2022	Пропорционал	List PR	1	166	166
Коморос	2020	Мажоритар	TRS	1	24	33
Косово	2021	Пропорционал	List PR	1	120	120
Коста Рика	2022	Пропорционал	List PR	1	57	57
Кот д'Ивуар	2021	Мажоритар	#FPTP #PBV	H	255	255
Куба	2018	Мажоритар	TRS	1	612	612
Күүийн арлууд	2018	Мажоритар	FPTP	1	24	24
Лаос	2021	Мажоритар	BV	1	164	164
Латви	2018	Пропорционал	List PR	1	100	100
Ливи	2014	Холимог	Parallel	3	200	200
Литва	2020	Холимог	Parallel	2	141	141
Лихтенштайн	2021	Пропорционал	List PR	1	25	25
Люксембург	2018	Пропорционал	List PR	1	60	60
Маврики	2019	Мажоритар	BV	1	62	70
Малави	2019	Мажоритар	FPTP	1	193	193
Малайз	2018	Мажоритар	FPTP	1	222	222
Мали	2020	Мажоритар	TRS	1	147	147
Мальта	2022	Пропорционал	STV	1	67	67
Маршаллын арлууд	2019	Мажоритар	#FPTP #BV	H	33	33
Микронез	2021	Мажоритар	FPTP	2	14	14
Мозамбик	2019	Пропорционал	List PR	1	250	250
Монтенегро	2020	Пропорционал	List PR	1	81	81
Моңцеррат	2019	Мажоритар	TRS	1	9	11
Мэн арал	2021	Мажоритар	BV	1	24	24
Мьянмар	2020	Мажоритар	FPTP	1	330	440
Намиби	2019	Пропорционал	List PR	1	96	96
Науру	2019	Бусад	Modified BC	1	19	19
Нигери	2019	Мажоритар	FPTP	1	360	360
Нидерланд	2021	Пропорционал	List PR	1	150	150
Нидерландын Антилын Арлууд	2010	Пропорционал	List PR	1	22	22
Нижер	2020	Пропорционал	List PR	H	171	171
Никарагуа	2021	Пропорционал	List PR	2	90	90
Норвег	2021	Пропорционал	List PR	2	169	169
Ниуэ	2020	Мажоритар	#FPTP #BV	2	20	20
Оман	2019	Мажоритар	#FPTP #BV	H	86	86
Палау	2020	Мажоритар	FPTP	1	16	16
Панам	2019	Пропорционал	#FPTP #List PR	H	71	71
Парагвай	2018	Пропорционал	List PR	1	80	80
Перу	2021	Пропорционал	List PR	1	130	130
Питкэрний Арлууд	2005	Бусад	SNVT	1	6	8
Польш	2019	Пропорционал	List PR	1	460	460
Португал	2022	Пропорционал	List PR	1	230	230
Руанда	2018	Пропорционал	List PR	1	53	80
Сан Марино	2019	Пропорционал	List PR	1	60	60
Сан Томе ба Принсип	2018	Пропорционал	List PR	1	55	55
Сейшелйн Арлууд	2020	Холимог	Parallel	2	35	35
Сенегал	2017	Холимог	Parallel	3	165	165
Сент Винсент ба Гренадин	2020	Мажоритар	FPTP	1	15	23
Сент Китс ба Невис	2020	Мажоритар	FPTP	1	11	15
Сент Люсия	2021	Мажоритар	FPTP	1	17	17
Серби	2022	Пропорционал	List PR	1	250	250
Сири	2020	Мажоритар	BV	1	250	250
Словак	2020	Пропорционал	List PR	1	150	150
Словени	2022	Пропорционал	List PR	2	90	90
Соломоны Арлууд	2019	Мажоритар	FPTP	1	50	50
Суринам	2020	Пропорционал	List PR	1	51	51
Тайвань	2020	Холимог	Parallel	3	113	113
Танзани	2020	Мажоритар	FPTP	1		
Токелау	2020	Мажоритар	FPTP	1	22	22
Төв Африкийн Бүгд Найрамдах Улс	2020	Мажоритар	TRS	1	140	140
Тринидад ба Тобаго	2020	Мажоритар	FPTP	1	41	41
Тувалу	2019	Мажоритар	BV	1	16	16

Турк	2018	Пропорционал	List PR	1	600	600
Туркменистан	2018	Мажоритар	TRS	1	125	125
Уганда	2021	Мажоритар	FPTP	1	499	529
Узбекистан	2019	Мажоритар	TRS	1	150	150
Умард Кипр	2022	Пропорционал	List PR	1	50	50
Унгар	2022	Холимог	MMP	2	199	199
Уругвай	2019	Пропорционал	List PR	1	99	99
Финланд	2019	Пропорционал	List PR	1	200	200
Фолкландын арлууд (Малвинас)	2021	Мажоритар	BV	1	8	8
Франц	2017	Мажоритар	TRS	1	577	577
ХБНГУ	2021	Холимог	MMP	2	736	736
Хондурас	2021	Пропорционал	List PR	1	128	128
Чад	2011	Мажоритар	#FPTP #PBV #List PR	H	188	188
Чех	2021	Пропорционал	List PR	1	200	200
Чили	2021	Пропорционал	List PR	1	155	155
Швед	2018	Пропорционал	List PR	2	349	349
Швейцар	2019	Пропорционал	List PR	1	200	200
Шри Ланка	2020	Пропорционал	List PR	2	225	225
Эквадор	2021	Пропорционал	List PR	3	137	137
Экваторын Гвиней	2017	Пропорционал	List PR	1	100	100
Эль Сальвадор	2021	Пропорционал	List PR	1	84	84
Энэтхэг	2019	Мажоритар	FPTP	1	543	545
Эсватини	2018	Мажоритар	FPTP	1	59	70
Эстони	2019	Пропорционал	List PR	2	101	101
Этиоп	2021	Мажоритар	FPTP	1	547	547
Ямайка	2020	Мажоритар	FPTP	1	63	63
Сонгуулийн тогтолцооны хэлбэрт өөрчлөлт орсон орнууд						
Ангилья	2020	Мажоритар	#FPTP #BV	2	11	13
	2015	Мажоритар	FPTP	1	7	11
	2010	Мажоритар	FPTP	1	7	11
	2005	Мажоритар	FPTP	1	7	11
Беларусь	2019	Мажоритар	FPTP	1	110	110
	2016	Мажоритар	FPTP	1	110	110
	2012	Мажоритар	TRS	1	110	110
	2008	Мажоритар	TRS	1	110	110
	2004	Мажоритар	TRS	1	110	110
	2000	Мажоритар	TRS	1	110	110
	1995	Мажоритар	TRS	1	260	260
БНСУ	2020	Холимог	MMP	2	300	300
	2016	Холимог	Parallel	2	300	300
	2012	Холимог	Parallel	2	300	300
	2008	Холимог	Parallel	2	299	299
	2004	Холимог	Parallel	2	299	299
	2000	Холимог	Parallel	2	273	273
	1996	Холимог	Parallel	2	299	299
	1992	Холимог	Parallel	2	299	299
Венесуэл	2020	Холимог	Parallel	2	277	280
	2015	Холимог	Parallel	2	167	167
	2010	Холимог	Parallel	2	165	165
	2005	Холимог	MMP	3	167	167
	2000	Холимог	MMP	3	165	165
	1998	Холимог	MMP	3	207	207
	1993	Холимог	MMP	3	207	207
Гэгээн Елена Арал	2021	Мажоритар	BV	1	12	15
	2005	Мажоритар	#FPTP #BV	H	12	14
Камерун	2020	Мажоритар	List PR	H	180	180
	2013	Мажоритар	#FPTP #PBV #List PR	H	180	180
	2007	Мажоритар	#FPTP #PBV #List PR	H	180	180
	2002	Мажоритар	#FPTP #PBV #List PR	H	180	180
	1997	Мажоритар	#FPTP #PBV #List PR	H	180	180
	1992	Мажоритар	#FPTP #PBV	H	180	180

			#List PR			
Кайманы арлууд	2021	Мажоритар	FPTP	1	19	19
	2017	Мажоритар	FPTP	1	18	18
	2013	Мажоритар	BV	1	18	18
	2009	Мажоритар	BV	1	15	15
	2005	Мажоритар	BV	1	15	15
Мальдив	2019	Мажоритар	FPTP	1	87	87
	2014	Мажоритар	FPTP	1	85	85
	2009	Мажоритар	FPTP	1	77	77
	2005	Мажоритар	BV	1	42	50
	1999	Мажоритар	BV	1	42	50
Папуа Шинэ Гвиней	2017	Мажоритар	AV	2	111	111
	2012	Мажоритар	AV	2	111	111
	2007	Мажоритар	AV	2	109	111
	2002	Мажоритар	FPTP	2	109	109
	1997	Мажоритар	FPTP	2	109	109
Самоа	1992	Мажоритар	FPTP	2	109	109
	2021	Мажоритар	FPTP	1	51	51
	2016	Мажоритар	#FPTP #BV	H	49	50
	2011	Мажоритар	#FPTP #BV	H	49	49
	2006	Мажоритар	#FPTP #BV	H	49	49
	2001	Мажоритар	#FPTP #BV	H	49	49
	1996	Мажоритар	#FPTP #BV	H	49	49
Сингапур	2020	Мажоритар	#FPTP #PBV	H	93	104
	2015	Мажоритар	#FPTP #PBV	H	89	101
	2011	Мажоритар	#FPTP #PBV	H	87	110
	2006	Мажоритар	#FPTP #PBV	H	84	104
	2001	Мажоритар	#FPTP #PBV	H	84	103
	1997	Мажоритар	#FPTP #PBV	H	83	99
	1991	Мажоритар	#FPTP #PBV	H	81	91
	1988	Мажоритар	#FPTP #PBV	H	81	84
	1984	Мажоритар	FPTP	1	79	79
Тонга	2021	Мажоритар	FPTP	1	17	26
	2017	Мажоритар	FPTP	1	17	26
	2014	Мажоритар	FPTP	1	17	26
	2010	Мажоритар	FPTP	1	17	26
	2008	Мажоритар	BV	1	9	30
	2005	Мажоритар	BV	1	9	30
	1999	Мажоритар	BV	1	9	30
	1996	Мажоритар	BV	1	9	30
	1993	Мажоритар	BV	1	9	30
Туркс ба Кайкосын Арлууд	2021	Мажоритар	#FPTP #BV	2	15	19
	2012	Мажоритар	#FPTP #BV	2	15	19
	2007	Мажоритар	FPTP	1	15	18
	2003	Мажоритар	FPTP	1	13	18
	1999	Мажоритар	FPTP	1	13	
	1995	Мажоритар	FPTP	1	13	
	1991	Мажоритар	FPTP	1	13	
Пропорционал, эсхүл холимог тогтолцоонд шилжсэн орнууд						
Албани	2021	Пропорционал	List PR	1	140	140
	2017	Пропорционал	List PR	1	140	140
	2013	Пропорционал	List PR	1	140	140
	2009	Пропорционал	List PR	1	140	140
	2005	Холимог	MMP	2	140	140
	2001	Холимог	MMP	2	140	140
	1997	Холимог	Parallel	2	155	155
	1996	Холимог	Parallel	2	140	140
	1992	Холимог	MMP	2	140	140
	1991	Мажоритар	TRS	1	250	250
Алжир	2021	Пропорционал	List PR	1	407	407

Армени	2017	Пропорционал	List PR	1	462	462
	2012	Пропорционал	List PR	1	462	462
	2007	Пропорционал	List PR	1	389	389
	2002	Пропорционал	List PR	1	389	389
	1997	Пропорционал	List PR	1	380	380
	1991	Мажоритар	TRS	1	430	430
Боливи	2021	Пропорционал	List PR	1	107	107
	2018	Пропорционал	List PR	1	132	132
	2017	Пропорционал	List PR	1	105	105
	2012	Холимог	Parallel	2	131	131
	2007	Холимог	Parallel	2	131	131
	2003	Холимог	Parallel	2	131	131
	1999	Холимог	Parallel	2	131	131
	1995	Холимог	Parallel	2	190	190
Болгар	2020	Холимог	MMP	3	130	130
	2019	Холимог	MMP	3	130	130
	2014	Холимог	MMP	3	130	130
	2009	Холимог	MMP	3	130	130
	2005	Холимог	MMP	2	130	130
	2002	Холимог	MMP	2	130	130
	1997	Холимог	MMP	2	130	130
	1993	Пропорционал	List PR	1	130	130
Жибути	2021	Пропорционал	List PR	1	240	240
	2017	Пропорционал	List PR	1	240	240
	2014	Пропорционал	List PR	1	240	240
	2013	Пропорционал	List PR	1	240	240
	2009	Холимог	Parallel	2	240	240
	2005	Пропорционал	List PR	1	240	240
	2001	Пропорционал	List PR	1	240	240
	1997	Пропорционал	List PR	1	240	240
	1994	Пропорционал	List PR	1	240	240
	1991	Пропорционал	List PR	1	240	240
Зимбабве	2018	Холимог	MMP	1	65	65
	2013	Холимог	MMP	1	65	65
	2008	Мажоритар	BV	1	65	65
	2003	Мажоритар	BV	1	65	65
	1997	Мажоритар	BV	1	65	65
	1992	Мажоритар	BV	1	65	65
Зүүн Тимор	2018	Холимог	Parallel	2	270	270
	2013	Холимог	Parallel	2	270	270
	2008	Мажоритар	FPTP	1	210	210
	2005	Мажоритар	FPTP	1	120	150
	2000	Мажоритар	FPTP	1	120	150
Итали	1995	Мажоритар	FPTP	1	120	150
	2018	Пропорционал	List PR	1	65	65
	2017	Пропорционал	List PR	1	65	65
	2012	Пропорционал	List PR	1	65	65
	2007	Пропорционал	List PR	1	65	65
Иордан	2001	Холимог	Parallel	2	88	88
	2018	Холимог	Parallel	2	630	630
	2013	Пропорционал	List PR	1	630	630
	2008	Пропорционал	List PR	1	630	630
	2006	Пропорционал	List PR	1	630	630
	2001	Холимог	MMP	2	630	630
	1996	Холимог	MMP	2	630	630
	1994	Холимог	MMP	2	630	630
	1992	Пропорционал	List PR	1	630	630
	2020	Пропорционал	List PR	1	130	130
Казахстан	2016	Пропорционал	List PR	1	130	130
	2013	Холимог	Parallel	2	150	150
	2010	Бусад	SNTV	1	108	120
	2007	Бусад	SNTV	1	104	110
	2003	Бусад	SNTV	1	104	110
	1997	Бусад	SNTV	1	80	80
	1993	Бусад	SNTV	1	80	80
	2021	Пропорционал	List PR	1	98	107
	2016	Пропорционал	List PR	1	98	107
	2012	Пропорционал	List PR	1	98	107
Кувейт	2007	Холимог	Parallel	2	98	107
	2004	Холимог	Parallel	2	67	77
	1999	Холимог	Parallel	2	67	77
	1995	Холимог	Parallel	2	67	77
	1994	Мажоритар	FPTP	1	135	177
Кувейт	2020	Бусад	SNTV	1	50	65

	2016	Бусад	SNTV	1	50	65
	2013	Бусад	SNTV	1	50	65
	2012	Бусад	SNTV	1	50	
	2009	Мажоритар	BV	1	50	
	2008	Мажоритар	BV	1	50	
	2006	Мажоритар	BV	1	50	
	2003	Мажоритар	BV	1	50	
	1999	Мажоритар	BV	1	50	
	1996	Мажоритар	BV	1	50	
	1992	Мажоритар	BV	1	50	
Киргиз	2021	Холимог	Parallel	2	90	90
	2020	Пропорционал	List PR	1	120	120
	2015	Пропорционал	List PR	1	120	120
	2010	Пропорционал	List PR	1	120	120
	2007	Пропорционал	List PR	1	90	90
	2005	Мажоритар	TRS	1	75	75
	2000	Холимог	Parallel	2	60	60
Ливан	1995	Мажоритар	TRS	1	35	35
	2022	Пропорционал	List PR	1	128	128
	2018	Пропорционал	List PR	1	128	128
	2009	Мажоритар	BV	1	128	128
	2005	Мажоритар	BV	1	128	128
	2000	Мажоритар	BV	1	128	128
	1996	Мажоритар	BV	1	128	128
Лесото	1992	Мажоритар	BV	1	128	128
	2017	Холимог	MMP	2	120	120
	2015	Холимог	MMP	2	120	120
	2012	Холимог	MMP	2	120	120
	2007	Холимог	MMP	2	120	120
	2002	Холимог	MMP	2	120	120
	1998	Мажоритар	FPTP	1	80	80
Мавритани	1993	Мажоритар	FPTP	1	80	80
	2018	Холимог	Parallel	3	157	157
	2013	Холимог	Parallel	3	146	146
	2006	Мажоритар	TRS	1	95	95
	2001	Мажоритар	TRS	1	81	81
	1996	Мажоритар	TRS	1	79	79
	1992	Мажоритар	TRS	1	79	79
Мексик	2021	Холимог	MMP	2	500	500
	2018	Холимог	MMP	2	500	500
	2015	Холимог	MMP	2	500	500
	2012	Холимог	MMP	2	500	500
	2009	Холимог	MMP	2	500	500
	2006	Холимог	MMP	2	500	500
	2003	Холимог	MMP	2	500	500
	2000	Холимог	MMP	2	500	500
	1997	Холимог	MMP	2	500	500
	1994	Холимог	Parallel	2	500	500
	1991	Холимог	MMP	2	500	500
	2021	Пропорционал	List PR	1	101	101
Молдова	2019	Холимог	Parallel	2	101	101
	2014	Пропорционал	List PR	1	101	101
	2010	Пропорционал	List PR	1	101	101
	2009	Пропорционал	List PR	1	101	101
	2005	Пропорционал	List PR	1	101	101
	2001	Пропорционал	List PR	1	101	101
	1998	Пропорционал	List PR	1	101	101
Монако	1994	Мажоритар	TRS	1	104	104
	2018	Холимог	Parallel	2	24	24
	2013	Холимог	Parallel	2	24	24
	2008	Холимог	Parallel	2	24	24
	2003	Холимог	Parallel	2	24	24
	1998	Мажоритар	TRS	1	18	18
	1993	Мажоритар	TRS	1	18	18
Марокко	2021	Пропорционал	List PR	2	395	395
	2016	Пропорционал	List PR	2	395	395
	2011	Пропорционал	List PR	2	395	395
	2007	Пропорционал	List PR	2	325	325
	2002	Пропорционал	List PR	2	325	325
	1997	Пропорционал	List PR	2	325	325
	1993	Мажоритар	FPTP	1	222	333
Непал	2017	Холимог	Parallel	2	275	275
	2013	Холимог	Parallel	2	575	601
	2008	Холимог	Parallel	2	575	601

ОХУ	1999	Мажоритар	FPTP	1	205	205
	1994	Мажоритар	FPTP	1	205	205
	1991	Мажоритар	FPTP	1	205	205
	2021	Холимог	Parallel	2	450	450
	2016	Холимог	Parallel	2	450	450
	2011	Пропорционал	List PR	1	450	450
	2007	Пропорционал	List PR	1	450	450
	2003	Холимог	Parallel	2	450	450
	1999	Холимог	Parallel	2	450	450
Өмнөд Африк	1995	Холимог	Parallel	2	450	450
	2019	Пропорционал	List PR	2	400	400
Өмнөд Судан	2016	Шилжилтийн тогтолцоотой	Шилжилтийн тогтолцоотой			
	2010	Холимог	Parallel	3	170	170
Пакистан	2018	Холимог	Parallel	2	342	342
	2013	Холимог	Parallel	2	342	342
	2008	Холимог	Parallel	2	342	342
	2002	Холимог	Parallel	2	342	342
	1997	Мажоритар	FPTP	1	217	217
	1993	Мажоритар	FPTP	1	217	217
	1993	Холимог	Parallel	2	450	450
Палестин	2006	Холимог	Parallel	2	132	132
	1996	Мажоритар	BV	1	88	88
Румын	2020	Пропорционал	List PR	1	312	329
	2016	Пропорционал	List PR	1	312	329
	2012	Холимог	MMP	2	332	332
	2008	Холимог	MMP	2	334	334
	2004	Пропорционал	List PR	1	332	332
	2000	Пропорционал	List PR	1	345	345
	1996	Пропорционал	List PR	1	343	343
Судан	2015	Холимог	Parallel	3	450	450
	2010	Холимог	Parallel	3	450	450
	2000	Мажоритар	FPTP	1	270	360
	1996	Мажоритар	FPTP	1	275	400
Тажикистан	2020	Холимог	Parallel	2	63	63
	2015	Холимог	Parallel	2	63	63
	2010	Холимог	Parallel	2	63	63
	2005	Холимог	Parallel	2	63	63
	2000	Холимог	Parallel	2	63	63
	1995	Мажоритар	TRS	1	181	181
Тайланд	2019	Холимог	MMP	2	500	500
	2014	Холимог	Parallel	2	500	500
	2011	Холимог	Parallel	2	500	500
	2007	Холимог	Parallel	2	480	480
	2006	Холимог	Parallel	2	500	500
	2005	Холимог	Parallel	2	500	500
	2001	Холимог	Parallel	2	500	500
	1996	Мажоритар	BV	1	393	393
	1995	Мажоритар	BV	1	391	391
	1992	Мажоритар	BV	1	360	360
Того	2018	Пропорционал	List PR	1	91	91
	2013	Пропорционал	List PR	1	91	91
	2007	Пропорционал	List PR	1	81	81
	2002	Мажоритар	TRS	1	81	81
	1999	Мажоритар	TRS	1	81	81
	1994	Мажоритар	TRS	1	78	78
Тунис	2019	Пропорционал	List PR	1	217	217
	2014	Пропорционал	List PR	1	217	217
	2011	Пропорционал	List PR	1	217	217
	2009	Холимог	Parallel	2	214	214
	2004	Холимог	Parallel	2	189	189
	1999	Холимог	Parallel	2	183	183
	1994	Холимог	Parallel	2	163	163
	2020	Пропорционал	List PR	1	120	120
Умард Македон	2016	Пропорционал	List PR	1	120	120
	2014	Пропорционал	List PR	1	123	123
	2011	Пропорционал	List PR	1	123	123
	2008	Пропорционал	List PR	1	120	120
	2006	Пропорционал	List PR	1	120	120
	2002	Пропорционал	List PR	1	120	120
	1998	Холимог	Parallel	2	120	120
	1994	Мажоритар	TRS	1	120	120
Украин	2019	Холимог	Parallel	2	424	424

	2014	Холимог	Parallel	2	450	450
	2012	Холимог	Parallel	2	450	450
	2007	Пропорционал	List PR	1	450	450
	2006	Пропорционал	List PR	1	450	450
	2002	Холимог	Parallel	2	450	450
	1998	Холимог	Parallel	2	450	450
	1994	Мажоритар	TRS	1	450	450
	2018	Пропорционал	List PR	1	51	51
Фижки	2014	Пропорционал	List PR	1	50	50
	2006	Мажоритар	AV	2	71	71
	2001	Мажоритар	AV	2	71	71
	1999	Мажоритар	AV	2	71	71
	1994	Мажоритар	#FPTP #BV	1	70	70
	1992	Мажоритар	#FPTP #BV	1	70	70
	2022	Холимог	Parallel	2	316	316
	2019	Холимог	Parallel	2	306	306
Филиппин	2016	Холимог	Parallel	2	297	297
	2013	Холимог	Parallel	2	292	292
	2010	Холимог	Parallel	2	286	286
	2007	Холимог	Parallel	2	270	270
	2004	Холимог	Parallel	2	239	239
	2001	Холимог	Parallel	2	221	221
	1998	Холимог	Parallel	2	220	220
	1995	Мажоритар	FPTP	1	204	204
Хорват	1992	Мажоритар	FPTP	1	199	199
	2020	Пропорционал	List PR	1	151	151
	2016	Пропорционал	List PR	1	151	151
	2015	Пропорционал	List PR	1	151	151
	2011	Пропорционал	List PR	1	151	151
	2007	Пропорционал	List PR	1	153	153
	2003	Пропорционал	List PR	1	152	152
	2000	Пропорционал	List PR	1	151	151
Шинэ Зеланд	1995	Холимог	Parallel	2	124	127
	1992	Холимог	Parallel	2	124	127
	2020	Холимог	MMP	3	120	120
	2017	Холимог	MMP	3	120	120
	2014	Холимог	MMP	3	121	121
	2011	Холимог	MMP	3	121	121
	2008	Холимог	MMP	3	122	122
	2005	Холимог	MMP	3	121	121
Япон	2002	Холимог	MMP	3	120	120
	1999	Холимог	MMP	3	120	120
	1996	Холимог	MMP	3	120	120
	1993	Мажоритар	FPTP	1	99	99
	2021	Холимог	Parallel	2	465	465
	2017	Холимог	Parallel	2	465	465
	2014	Холимог	Parallel	2	475	475
	2012	Холимог	Parallel	2	480	480
	2009	Холимог	Parallel	2	480	480
	2005	Холимог	Parallel	2	480	480
	2003	Холимог	Parallel	2	480	480
	2000	Холимог	Parallel	2	480	480
	1996	Холимог	Parallel	2	500	500
	1993	Бусад	SNTV	1	511	511
Мажоритар тогтолцоонд шилжсэн орнууд						
Азербайжан	2020	Мажоритар	FPTP	1	125	125
	2015	Мажоритар	FPTP	1	125	125
	2010	Мажоритар	FPTP	1	125	125
	2006	Мажоритар	FPTP	1	125	125
	2005	Мажоритар	FPTP	1	125	125
	2000	Холимог	Parallel	2	125	125
	1995	Холимог	Parallel	2	125	125
	2020	Мажоритар	#TRS #PBV	2	568	596
Египет	2015	Мажоритар	#TRS #PBV	2	568	596
	2012	Холимог	Parallel	2	498	508
	2010	Мажоритар	TRS	1	508	518
	2005	Мажоритар	TRS	1	444	454
	2000	Мажоритар	TRS	1	444	454
	1995	Мажоритар	TRS	1	444	454
	2021	Мажоритар	SNTV	1	329	329
Ирак						

	2018	Пропорционал	List PR	1	329	329
	2014	Пропорционал	List PR	1	328	328
	2010	Пропорционал	List PR	1	325	325
	2005	Пропорционал	List PR	2	275	275
	2016	Мажоритар	BV	1	24	24
	2011	Мажоритар	#FPTP #BV	H	24	24
	2006	Мажоритар	#FPTP #BV	H	24	24
	2001	Мажоритар	#FPTP #BV	H	24	24
Либерия	2017	Мажоритар	FPTP	1	73	73
	2011	Мажоритар	FPTP	1	73	73
	2005	Мажоритар	FPTP	1	64	64
	1997	Пропорционал	List PR	1	64	64
Мадагаскар	2019	Мажоритар ба Пропорционал	#FPTP #List PR	1	151	151
	2013	Мажоритар ба Пропорционал	#FPTP #List PR	H	151	151
	2007	Мажоритар	#FPTP #PBV	1	127	127
	2002	Мажоритар ба Пропорционал	#FPTP #List PR	1	160	160
	1998	Мажоритар ба Пропорционал	#FPTP #List PR	1	150	150
	1993	Пропорционал	List PR	1	138	138
	2020	Мажоритар	BV	1	76	76
Монгол	2016	Мажоритар	FPTP	1	76	76
	2012	Холимог	Parallel	2	76	76
	2008	Мажоритар	BV	1	76	76
	2004	Мажоритар	TRS	1	76	76
	2000	Мажоритар	TRS	1	76	76
	1996	Мажоритар	TRS	1	76	76
	1992	Мажоритар	BV	1	76	76
	2018	Мажоритар	FPTP	1	132	146
Сьерра Леон	2012	Мажоритар	FPTP	1	112	124
	2007	Мажоритар	FPTP	1	112	124
	2002	Пропорционал	List PR	1	112	124
	1996	Пропорционал	List PR	1	68	80

UIH.MN
СУДАЛГААНЫ САН

АШИГЛАСАН ЭХ СУРВАЛЖ

- IPU. (2022). IPU Parline: Global data on national parliaments. https://data.ipu.org/compare?field=chamber%3A%3Afield_electoral_system&structure=any_lower_chamber#map
- Werner, P., & Luvsandemdev, S. (2008). *Voters' Voices People's Perception of Mongolia's Political and Economic Transition as Reflected in Opinion Polls from 1995 to 2007*. Ulaanbaatar.
- Nohlen, D., Grotz, F., & Hartmann, C. (2002). *Elections in Asia and the Pacific A Data Handbook VOLUME II South East Asia, East Asia and the South Pacific*. Oxford University Press.
- European Commission, Directorate-General for External Relations. (2019). *Compendium of international standards for elections: fourth edition*. Publications Office.
- Гэрэлт-Од, Э. (2020). Монгол Улсын Их Хурлын сонгуулийн тогтолцоо: сонголт, туршлага. *Шинэ толь №81*.
- Цогтоо, Ш. (2018 он). Гадаад орнуудын Үндсэн хуулийн эрх зүй. УБ.
- Солонго Д. (2017). Үндсэн хуулийн цэц иргэдийн сонгох, сонгогдох эрхийн баталгаа болох нь. Жанцан Ж., *Үндсэн хуулийн эрх зүйн тулгамдсан асуудал: Онол арга зүйн хэрэгжилт*. УБ: Монгол Улсын Үндсэн хуулийн цэц.
- СЕХ. (2017). *Монгол Улсын Их Хурлын сонгуулиудын дүн*. <https://gec.gov.mn/uploads/IHsonguuli2012.pdf>
- НҮБХХ. (2015). *Монгол Улсад ардчиллыг бэхжүүлэхэд Үндсэн хуулийн гүйцэтгэсэн үүрэг: дүн шинжилгээ*. УБ.
- Чулуун, Г. (2015). *Улсын Бага Хурлын товчоон: Үйл ажиллагааны хроно-тойм (1990-1992)*. УБ.
- Бямбадорж Ж. (1999 он). Сонгууль сонгуулийн тогтолцоо. *Шинэ толь №28*.
- Остапенко Г. И. (2020. № 4). «Динамика» и «статика» парламентских выборов в Монголии сквозь призму электорального анализа. *Известия Восточного института*, 37–52.
- И.Б.Борисов, А.Г.Головин, & А.В.Игнатов. (2015). *Выборы в мире: Избирательные системы*. Санкт-Петербург: Российский общественный институт избирательного права, Избирательная комиссия ленинградской области.
- Улсын Их Хурлын Тамгын газрын Судалгааны алба. (2015 он). *БНМАУ-ын Ардын Их Хурлын сонгуультай холбоотой лавлагаа*. УБ: Судалгааны эмхэтгэл XXI боть, СТ-15/415.
- Улсын Их Хурлын Тамгын газрын Судалгааны алба. (2015). *Монгол Улсын Үндсэн хууль (1992) болон Монгол Улсын Их цаазын төслүүдэд хэлэлцүүлгийн явцад орсон өөрчлөлтүүд*. УБ: Судалгааны эмхэтгэл XX боть, СТ-15/403.
- Улсын Их Хурлын Тамгын газрын Судалгааны алба. (2015). *Парламентын засаглалтай орнуудын сонгуулийн тогтолцоо ба Ротацын журмаар парламентын гишүүдийг сэлгэдэг зарим орны туршлага*. УБ: Судалгааны эмхэтгэл XX боть, СТ-15/211.
- Улсын Их Хурлын Тамгын газрын Судалгааны алба. (2012). *Монголын эмэгтэй улс төрчид*. УБ: Судалгааны эмхэтгэл XIII боть, СТ-12/403.
- Улсын Их Хурлын Тамгын газрын Судалгааны алба. (2012 он). *Монгол Улсын Их хурлын сонгуулийн тойм*. УБ: Судалгааны эмхэтгэл XIII боть, СТ-12/408.
- Улсын Их Хурлын Тамгын газрын Судалгааны алба. (2011). *Дэлхийн зарим улс орнуудын парламентын сонгуулийн шүүд зарчим*. Судалгааны эмхэтгэл X боть, СТ-11/410.
- Улсын Их Хурлын Тамгын газрын Судалгааны алба. (2010). *Сонгуулийн эрх зүйн тогтолцооны онол арга зүйн үндэслэл, зохистой хувилбарыг сонгох зарчим*. Судалгааны эмхэтгэл V боть, СТ-10/217.
- Улсын Их Хурлын Тамгын газрын Судалгааны алба. (2009 он). *Сонгуулийн системийн харьцуулалт: давуу ба сул тал*. УБ: Судалгааны эмхэтгэл IV боть, СТ-09/219.